

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту
історії України НАН України при Кам'янець-Подільському
національному університеті імені Івана Огієнка

Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців
України

Вінницька обласна організація Національної спілки журналістів
України

Вінницька обласна організація партії
«УДАР Віталія Кличка»

Книговидавництво «Меркьюрі-Поділля» (м. Вінниця)

РЕЙД У ВІЧНІСТЬ

**Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої
конференції, приуроченої 100-річчю Другого зимового
походу Армії УНР**

Вінниця, 19 листопада 2021 р.

Вінниця
2021

УДК 94(477.44)(06)

Редакційна колегія:

С. Д. Гальчак (*голова*), Ю. С. Степанчук (*снівголова*), В. М. Паламарчук (*секретар*), В. В. Барцьось, К. В. Завальнюк, Ю. А. Зінько, Р. М. Коваль, А. К. Лисий, А. М. Трембіцький.

Рецензенти:

Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор
(Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка)

О. І. Гуржій, доктор історичних наук, професор
(Інститут історії України НАН України)

Рейд у вічність / Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 100-річчю Другого зимового походу Армії УНР, 19 листопада 2021 р., м. Вінниця. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2021. – 128 с.

*Рекомендовано до друку вченою радою Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка
(протокол № 4 від 25 вересня 2021 р.)*

ISBN

Матеріали друкуються в авторському поданні. Редколегія не несе відповідальності за достовірність інформації, поданої в рукописах.

© ПП Балюк І. Б., 2021.

© Автори статей, 2021.

Вступне слово

ХТО НЕ ЗНАЄ ІСТОРІЮ – НЕ МАЄ МАЙБУТНЬОГО

Нападаючи на Україну у 2014 році, російські політичні кола були переконані, що українська національно-патріотична свідомість є надто ослабленою, щоб згуртувати націю супроти насильної імплантації кремлівських проєктів «новороссія» і «руській мір». Великою несподіванкою для ворога стало те, що війна, навпаки, спричинила небувале пробудження українського патріотизму, сприяла консолідації, відродженню національної пам'яті та викликала широкий суспільний інтерес до історії героїчної боротьби нашого народу з московськими загарбниками, яка бере свій початок ще від середини XVII ст.

Ми поговоримо про криваві події Визвольних Змагань XX ст.

17 березня 1917 р. в Україні була сформована Українська Центральна Рада як представницький орган українського народу (майбутній парламент). Саме ця Рада проголосила 20 листопада 1917 р. створення Української Народної Республіки, яка, в свою чергу, проголосувала 22 січня 1918 р. за Незалежність України.

Весь цей час українське керівництво не визнавало Російської Радянської Республіки, що і стало приводом для прямої військової агресії більшовиків. Армія під керівництвом Муравйова мала на меті максимально швидко захопити Київ і не дати можливості отримати міжнародне визнання Незалежної України, адже без України Російська Республіка ніколи б не стала Радянським Союзом.

Більшовикам це майже вдалося, бо завдяки пропаганді, або, як сьогодні говорять «гібридній війні», кадрові військові, які повернулись в Україну після Першої світової війни і які мали бойовий досвід, не хотіли воювати, хотіли «миру і спокою». І тоді на захист держави стала підніматись молодь, яка показала унікальний приклад патріотизму і героїзму. Бій під Крутами відомий саме тому, що попри багатотисячну перевагу більшовиків, військові формування Армії УНР не розбіглися, а своїми маневрами затримали ворога

рівно на стільки, щоб була змога керівництву країни укласти Брест-Литовський мирний договір.

Україна не була готова до війни так, як була готова Росія. Україна прагнула миру, але вимушена була воювати. Тим більше ми маємо вшанувати подвиги тих героїв, які, розуміючи кількісну перевагу ворога, продовжували боротьбу.

Таких подій, як під Крутами, були десятки по всій Україні, і тільки зараз, після десятиліть брехні, ми починаємо вивчати правду про боротьбу наших предків.

Перший і Другий зимові походи, Холодноярська республіка, отамани Поділля, Чортківська офензива... Перші визвольні змагання 1917 – 1921 роках були криваві, героїчні і трагічні. Але не програні. Бо саме завдяки цим змаганням Україна пізніше створила унікальне явище в мілітарній історії світу – армію УПА.

Другі Визвольні Змагання почалися з Карпатської України (1938 рік) і останні бойові дії датуються 1952 роком, хоча окремі осередки спротиву існували до 1964 р. УПА – феноменальна військова організація, яка не мала аналогів в історії світової партизанської боротьби. Це військо не мало жодної допомоги ззовні та існувало лише за рахунок власного народу. «Армія без держави» – так назвав УПА Тарас Бульба-Боровець, який був отаманом «Поліської Січі». Актуальними сьогодні є слова останнього командира УПА Василя Кука: «Вести переговори з ворогом на своїй землі потрібно не довше автоматної черги...».

Маючи такий спадок, мене насправді дивує зухвалість наших «сусідів».

Віддати наказ напасти на країну, яка пережила всіх агресорів (де ті всі радянські союзи і нацистські рейхи?) і продовжує розвиватись, як незалежна і демократична країна, може тільки дуже «недалекий» керівник. Бо в Третіх Визвольних Змаганнях, які тривають зараз, ми маємо намір не просто перемогти, а зробити все, щоб ні у кого не було навіть думки на нас напасти в майбутньому.

Слава Україні! Смерть ворогам!

**Сергій СОБКО,
Герой України**

ЇХНІЙ ПОДВИГ ПАМ'ЯТАТИМУТЬ ВІЧНО

Жертовна боротьба українців за свою свободу й незалежність має багатовікову історію, оскільки на священні українські землі зухвало посягала не одна імперія-агресор.

Особливо тривалим і запеклим було російсько-українське збройне протистояння у ХХ ст. У жовтні 1917 року більшовики-комуністи здійснили в Росії державний переворот і захопили владу. Лідер комуністів В. Ленін відразу ж заходився будувати Радянський Союз – він бачив Україну лише в складі нового державного утворення.

У відповідь на більшовицький переворот у Петербурзі, українські керівники на чолі з Михайлом Грушевським проголосили створення Української Народної Республіки (УНР) і категорично відмовилися визнати радянську владу на території республіки. Як наслідок такого протистояння: розпочалася перша російсько-українська війна. Уже на початку грудня більшовицькі війська захопили східні області України та Харків і стрімко наступали на Київ.

Захищати столицю було нікому. Лише ватага молодих відчайдушів, зібравшись на студентське віче на Софійському майдані, вирішила дати ворогові збройну відсіч. Сформований студентський курінь чисельністю майже 300 чоловік, який не мав доброго озброєння та військового досвіду, виїхав на залізничну станцію Крути. Унаслідок запеклого бою було призупинено наступ більшовиків на Київ. Однак не обійшлося й без важких утрат: тридцять студентів потрапили в полон і були жорстоко закатовані комуністами неподалік поля бою.

Показовим є 1919 рік, коли знесилена, але нескорена Армія УНР у районі сучасного Любара на Житомирщині потрапила в «трикутник смерті» – вороже оточення, утворене військами більшовицької Росії, Польщі та Добровольчої армії генерала Денікіна. До того ж українські частини потерпали від епідемії тифу. У таких важких умовах військове керівництво УНР ухвалило рішення не складати зброї перед загарбниками, а продовжити боротьбу за державність іншими – партизанськими – методами. У ніч на 7 грудня 1919 року майже десятитисячна Українська армія прорвала ото-

чення й розпочала безпрецедентний рейд по тилах ворога, який тривав до 6 травня 1920 року й увійшов в історію під назвою Перший зимовий похід.

Другий зимовий похід, або Листопадовий рейд (це ще одна спроба організувати всенародне повстання та звільнити Україну від московського ворога), відбувся в листопаді 1921 року й, на жаль, завершився великою невдачею. Більшовицькі війська оточили учасників рейду біля села Базар на Житомирщині, де взяли в полон і розстріляли 359 бійців Армії УНР. Проте слушною є думка українського історика І. Лисяка-Рудницького, що «...немає сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовного оновлення, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжувачі цієї боротьби на новому історичному етапі».

Події під Крутами та Базаром, довготривала боротьба воїнів УПА в середині минулого століття для багатьох поколінь українців стала священним символом незламності українського духу, виявом масового подвигу в ім'я своєї Вітчизни, прикладом стійкості, віри, відваги в натхненній боротьбі з багатовіковим агресивним ворогом – сусідньою Росією. У сучасних умовах російсько-української «гібридної» війни на Сході України життєво важливого значення набуває знання власної історії, адже, як влучно сказав класик, «народ, який не знає своєї історії, не має свого майбутнього». Тому ретельно вчитуйтесь у її сторінки. Гордімось подвигом мужніх захисників Батьківщини, берімо з них приклад, оберігаймо світлу пам'ять про них.

Героям слава! Слава Україні!

Геннадій ТКАЧУК,
голова Вінницької обласної організації
партії «УДАР Віталія Кличка»,
депутат Вінницької обласної ради

ДЕЯКІ ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РОКІВ

Інерція історичного мислення наших істориків, які ще тривалий час після 1991 року жили в шорах російсько-більшевицького ставлення до подій 1917 – 1921 років призводило до того, що майже до подій Революції Гідності ми продовжували послуговуватися штампами советської історіографії, яка плавно перепливла в сучасну історіографію російську. Виходили дивні парадокси, коли історик писав про Українську революцію з позитивом, але вживав комуністичний термін – «громадянська війна», міг визнати російську окупацію в 1918 – 1921 роках, але визначав її як «радянську». Нижче наведемо лише деякі концептуально-термінологічні неточності, яких варто уникати.

Міждержавна, а не громадянська війна. Велика помилка багатьох непосвячених у нюанси наукової полеміки – продовжувати називати визвольні змагання українців «громадянською війною». Насправді у війнах тих років ми маємо справу з міждержавними війнами, які треба кваліфікувати за сторонами військового конфлікту: українсько-російська (білогвардійська), українсько-російська (більшовицька) війни, польсько-українська війна в Галичині. Термін «громадянська війна» впроваджений російською комуністичною історіографією та пропагандою, яка намагалася не помічати існування УНР, а отже, легітимізувала окупаційну діяльність Червоної Армії в Україні. Бо вона ніби мала фіктивного червоного українського союзника – УРСР та червону українську армію.

Російська червона окупація, а не лише військова поразка. Позаяк українсько-більшовицька війна закінчилася військовою поразкою УНР, слід говорити про окупацію українських земель чер-

воною Росією. Відповідно маріонетковий уряд Української соціалістичної радянської республіки (УСРР) не представляв інтереси української нації і був фактично колабораційним урядом. А становище України після її остаточного захоплення у 1920 – 1921 рр. більшовицькою Росією стало фактично становищем колонії. Безперечно, заснування квазідержавного утворення УСРР є позитивним, порівняно з дореволюційними часами, коли підросійську Україну було поділено на 9 губерній. За царату українську націю не визнавали, за більшовиків росіяни де-факто визнали українців, але тільки як вірних васалів Москви. Новим окупаційним режимом було впроваджено два терміни: «радянський українець» і «український буржуазний націоналіст», що відповідали дореволюційному «малорос» і «свідомий (або правдивий) українець».

Радянський чи «совітський/советський». Закордонна історіографія та суспільно-політична думка послуговувалася для визначення сутності державної системи в Україні після 1921 р. поняттям «совітський/советський». Таким чином чітко означався російський окупаційний режим, який запанував в Україні після військової поразки Директорії УНР. Цим вони намагалися відрізнити питому українські національні інституції від колоніальних, принесених на червоних багнетах. І це було слушно, бо і в міжнародній практиці не перекладаються іншонаціональні державні структури і органи: не НКВС, а НКВД; не КДБ, а КГБ і т. п. Під цей розряд підпадає і термін «радянський», який завуальовано прикривав комуністичний тоталітаризм покривкою влади народу – Рад. Тобто правильніше було б вживати таку назву тодішньої української республіки – «Українська соціалістична совітська республіка». І не «радянський» режим, а большевицький/комуністичний.

Зі здобуттям незалежності в 1991 р. українські історики і досі використовують поняття «радянський» на означення системи влади, принесеної більшовиками. Проте радянська форма державності відійшла в небуття з розгоном Установчих Зборів в Росії. Вживаючи форму «радянський» стосовно України, ми вносимо плутанину, бо Центральна Рада – якраз і була радянською формою державності, значно більшою, ніж «Совети народних депутатів». Вона включала всі соціалістичні партії – не лише українські, а й російські, єврейські, польські, котрі не встигли одержати всенародної

легітимації на виборах, бо почався більшовицький наступ. Також правим силам було відмовлено у представництві.

Якщо брати до уваги диктатуру пролетаріату як тоталітарно-деспотичну форму влади однієї партії, то такий фразеологічний зворот, як «радянський режим», втрачає зміст, бо радянський режим не може бути тоталітарним. Він за своєю сутністю є варіантом лівої демократії.

Чи варто оцінювати діячів, що підтримали більшовицьку Росію, як колаборантів? Досі в Україні термін «колабораціонізм» прикладають лише до співпраці українців з німецьким окупаційним режимом 1941 – 1945 рр. Причому до колаборантів несправедливо зараховували представників українського місцевого самоврядування, національного руху Опору, діячів культури. Насправді дійсна колаборація розпочалася значно раніше, коли велика кількість українців підтримала російську більшовицьку окупаційну армію в 1918 – 1920 рр. Ця колаборація мала два суттєві різновиди:

1) колаборація з надією збудувати в Україні ліву (комуністичну) незалежну державу. Таку колаборацію, з примусу обставин, можна вважати меншим злом. До неї належали українські діячі боротьбістської і укапістської партій, а також деякі члени РКП (б), що були свідомими українцями: В. Еллан-Блакитний, М. Скрипник, О. Шумський, П. Любченко, М. Хвильовий, А. Річицький та ін. По-суті, це був не зовсім колабораціонізм, бо згадані діячі вірили, що будують ліву незалежну Україну, сподівалися на мирне відсепарування від Росії.

2) колаборація за свідомим вибором окупанта як свого ідейного союзника. Остання в Україні мала масовий характер і охопила передусім непартійну масу пересічного загалу, який мислив категоріями «єдиної неділимой».

Боротьба з російською національною ідеєю, «русским миром». Українська революція 1917 – 1921 рр. стала каменем спотикання для поширення російського впливу за межі території колишньої Російської імперії.

Українська ідея покликала до життя відродження Кубані, українського населення Вороніжчини і Стародубщини, українців Далекого Сходу, які намагалися утворити Далекосхідну українську республіку, і навіть Китаю, де в Харбіні діяли потужні українські культурно-громадські установи. Кубанці воювали у збройних си-

лах УНР, у Катеринодарі та інших станицях постали вищі й середні українські заклади, з Вороніжчини походив один із найкращих поетів Розстріляного Відродження – Є. Плужник та книгознавець А. Животко. Частиною України були Ростов-на-Дону і Таганрог, а також Берестейщина. Проте дії панівного режиму з деукраїнізації та шалений наступ російського шовінізму в 1920 – 1930-х рр. зробили свою справу, ліквідувавши українських національний спротив у межах російської держави. Тому, викладаючи історію України в школах та вишах, ми не повинні обмежуватися лише теренами, обмеженими сучасними кордонами України, а розповідати і досліджувати терени українського заселення Росії, включно з українством Петербургу і Москви [1, с. 7 – 16].

Автономія, федерація, самостійництво: протиставлення чи послідовність дії? Рудименти української партійної полеміки 1920-х рр., коли кожна зі сторін ідейного конфлікту намагалася довести свою більшу відданість ідеї незалежної України [2, с. 248 – 285], можна зустріти і досі. Колишні гетьманці та консерватори доводили винятково власне право говорити про українську державність, відмовляючи в цьому республіканцям (уенерівцям) як нібито федералістам, які не сприймали самостійницької ідеї. Так, В. Липинський, який своїм талановитим словом намагався шукати союзників у «ворожому таборі», не бажаючи того, посіяв переконання, що всі прихильники республіки були лише федералістами, а тому й визвольна боротьба українського народу програна. Він вважав, що лідери революції – М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко – були противниками власної держави.

У свою чергу республіканці (М. Славинський, П. Чижевський, П. Христюк) підкреслювали неукраїнський характер гетьманської держави, що була малоросійським конструктором і, по-суті, мала на меті створення союзної з Росією спільної території.

Те, що було зрозумілим у часи поразки національної революції, сьогодні сприймається анахроністично, бо продовжує штучне протистояння консерваторів і республіканців, коли перші звинувачували других у відсутності державницького інстинкту і нездатності керувати державою, а другі інкримінували першим намагання збудувати панську Україну.

Насправді ж М. Грушевський виховав більшість національних консерваторів (С. Томашівський, І. Кривецький, почасти й В. Ли-

пинський були його учнями) [3, с. 387 – 398]. Сам федералізм для України був хворобою бездержавності, слабкості громадського життя. Ця слабкість штовхала провід українського руху до пошуку компромісу з переважаючим російським впливом в Україні. Автономія/федерація була компромісом із російською національно ідеєю, але зовсім не запереченням української державності. Розчарування поразкою не повинно сьогодні застеляти очі на те, що і праві, і ліві сили робили одну державну справу, і розходилися в тактиці, але не в стратегічній меті.

Різні проекти української державності. Серед істориків уєнерівського та гетьманського спрямування існує тенденція протиставляти свій напрям іншому, як більш відповідний чи кращий. Часто, критикуючи супротивну сторону, її ставлять ледь чи не в одну шеренгу з ворогами української державності. Приміром, боротьбисти, йдучи на співпрацю з більшовиками, на думку гетьманців, зрадили ідею самостійної України, ставши таким чином на один бік з окупантом. Або українські дідичі, підтримавши гетьманську державу, працювали на чужу російську монархічну державу, зрадивши українську національну ідею.

Інтерпретуючи Українську революцію, необхідно виходити з того, що в Україні мали право на життя обидва проекти побудови національної держави: республіканський і консервативний. І якби якийсь із них переміг, Україна від цього всеодно б виграла [4, с. 52 – 81]. Так на цю справу дивилися по-справжньому патріотично налаштовані діячі. Приміром, Д. Дорошенко був членом Генерального секретаріату УНР та в часи Української Держави – міністром закордонних справ у кабінеті Ф. Лизогуба; В. Липинський після падіння П. Скоропадського ще півроку залишався послом Директорії УНР у Відні; О. Лотоцький був і членом Центральної Ради, і міністром сповідань Української Держави; І. Огієнко був ректором Кам'янецького університету за П. Скоропадського та міністром сповідань в урядах Директорії УНР. Із П. Скоропадським у перші місяці прагнули знайти спільну мову С. Петлюра і навіть В. Винниченко. Низка представників вищого офіцерства служила і в УНР, і у військах Української Держави. Є. Чикаленко дуже засмучувався фактом падіння держави П. Скоропадського через повстання проти нього Директорії УНР. Він вважав, що краще мати напівукраїнську державу з проросійським державним апаратом,

який із часом може українізуватися, ніж одержати російську державність у вигляді советської України.

Чи мала Українська Держава самостійницьку політичну лінію? Самостійництво П. Скоропадського в часи його співпраці з Українським союзом хліборобів-державників від 1920 р. низка істориків неправомірно автоматично переносить на період квітня-листопада 1918 р., коли гетьман виразно перебував під впливом російської великодержавної ідеології і був політичним росіянином. Про ментальні російські культурні й державні пріоритети П. Скоропадського свідчать його «Спогади», які через їх проросійську тональність В. Липинський відмовився друкувати у повному обсязі в «Хліборобській Україні».

Безперечно, держава П. Скоропадського мала поважні досягнення в царині будівництва національної культури (українські університети в Києві, Кам'янці, Полтаві, гімназії, Українська академія наук, державні театр, музей тощо), які вона здійснювала у співпраці з націонал-демократами, та досягнення на міжнародній арені (визнання України як незалежної держави низкою країн Європи). Але сам П. Скоропадський визнавав, що його мрією була федеративна Росія з Україною як частиною російського простору. До самостійництва його штовхала кайзерівська Німеччина, яка хотіла мати в Україні свого союзника, котрий би остаточно розірвав усілякі стосунки політичного характеру з Росією [5, с. 360 – 435].

П. Скоропадський орієнтувався не на Хліборобсько-демократичну партію В. Липинського, Д. Донцова і М. Міхновського та братів Шеметів, що було б логічним за принципового незалежницького курсу країни, а на проросійський Протофіс і Союз земельних власників – сили російського капіталу й поміщництва, що склалися переважно з колишніх діячів великодержавних, монархічних і чорносотенних партій. Зразком українця для гетьмана були такі представники українських сил, як В. Науменко, М. Василенко, котрі в національному питанні стояли на малоросійських позиціях. Гетьман намагався балансувати, зберігаючи третю нейтральну лінію між УХДП і Протофісом, але через перевагу російських сил став виразником їхнього політичного інтересу. Українським політиком П. Скоропадський став уже в еміграції, і передусім завдяки ідеологічному впливу В. Липинського.

Хто більший державник – М. Грушевський чи П. Скоропадський? Часто історики-державники показують П. Скоропадського більшим і кращим державником за націонал-демократа М. Грушевського. Гетьман ніби був досвідченим землевласником і краще розумів як будувати державу, ніж інтелігент М. Грушевський. Ці умовисновки наводяться з висловлених у «Листах до братів-хліборобів» В. Липинським ідеальних думок про те, чим консерватизм кращий за анархізоване республіканство. Проте слід розглядати не теоретичні побудови, а практику Української Держави П. Скоропадського. Насправді у 1918 р. П. Скоропадський не був українським державником, він намагався зберегти в Україні лад старої російської держави, спираючись на проросійські кола поміщицтва і підприємців, які були вороже налаштовані до свідомого українства. Не володів літературною українською мовою, вважаючи її тодішню версію «галичанським витвором». Взагалі був противником галичан і не вважав за необхідне використати їх великий державотворчий потенціал; зберігав сліпу віру в значення російської культури для України. Не зміг провести аграрну реформу, щоб спертися на селянські заможні маси. Не знайшов компромісу із соціалістами нерадикального табору. Орієнтувався на Білу Росію, фактично ставши союзником А. Денікіна, який у питаннях національної політики був класичним ретроградом і україножером.

Натомість М. Грушевський, борючись з кінця XIX ст. за автономію України у складах обох імперій – Російської і Австрійської, фактично готував Україну до прийняття незалежницьких постулатів. Він продовжував справу кирило-мефодіївців, які при своєму федеративному баченні перспектив України не відкидали ідеї її окремішності (Т. Шевченко і П. Куліш). Проголошуючи курс на будівництво осібної української культури, М. Грушевський розробляв теоретичні й культурні засади для творення суспільно-культурного кордону між Росією і Україною. Його «Історія України-Руси» стала науковою підставою для проголошення українськими партіями курсу на політичну окремішність України. Використовуючи політику «Нової ери» і курс «Галичина – український П'ємонт», М. Грушевський на галицькому ґрунті створив фактичну Українську академію наук – НТШ, усталив літературну мову товариства, яка стала прообразом всеукраїнського правопису. Вчений підготував кадри нової інтелігенції, яка питання національної ок-

ремішності ставила на перше місце у своїй громадській діяльності. Нарешті М. Грушевський у своїй праці «На порозі Нової України» (березень 1918 р.) ствердив необхідність будівництва самостійної України, без «московської орієнтації» [6]. М. Грушевський – один із батьків IV Універсалу Центральної Ради, ініціатор підписання угоди з Німеччиною в березні 1918 р. Безперечно, він, попри всі свої заклики до федералізму й революції, був справжнім самостійником («Завдання партії соціалістів-революціонерів», 1921 р.), на відміну від федераліста у квітні – листопаді 1918 р. П. Скоропадського [7, с. 9 – 42.].

Чи були німці у 1918 р. окупантами? Берестейський мир – великий триумф української дипломатії, яка вивела Україну на міжнародну арену і, попри те, що протиставила УНР Антанті, дала їй змогу перетворитися із суб'єкта на об'єкт історичного процесу. Берестейський мир дав можливість перемогти більшовицьку анархію, яка запанувала в Києві, і повернутися до влади в місті Центральної Ради. Згідно з Берестейською угодою, Україна одержала найбільшу територію своєї держави, якої вона не має навіть сьогодні. До складу України входила вся українсько-етнічна Берестейщина, Гомельщина, Мозирщина (тепер Білорусь), із нинішніх російських територій Україна одержала шмат Донщини – міста Ростов-на-Дону (хоч він і перебував, як і Крим під безпосереднім керуванням німецької армії) і Таганрог. За таємною частиною угоди Німеччина і Австро-Угорщина визнавала західний кордон України по етнічних територіях по Сяну і Західному Бугу (Перемишль мав бути українським), а також погоджувалася на поділ Галичини на два коронних краї: український і польський. Берестя розв'язало психологічну проблему українських політиків дивитися на міжнародну політику з оглядкою на російський державний інтерес.

З цього випливає друге питання: чи вважати німецькі війська, за старою традицією комуністичної пропаганди, окупаційними силами? [8, с. 125 – 163]. Якщо більшовицькі війська, що воювали з УНР, такими, безсумнівно, слід вважати, то німецьке військо прийшло в Україну як союзна УНР військова формація. Можна вести мову про надужиття німецьких команд проти селянства, про акти репресивних заходів проти деяких сіл, але юридичних підстав називати армію Німеччини окупаційною немає. Якщо порівняти

діяльність червоних загонів більшовицької армії в Україні щодо реквізиції зерна з німецькими командами, які це зерно брали в певних домовлених із УНР межах, то різниця буде не на користь російських більшовиків. У цьому порівнянні якраз і проступає окупаційна сутність комуністичного режиму в Україні у часи національної революції.

Більшовизм як російське явище; різниця між українськими лівими і російським комунізмом. М. Бердяєв у свій час писав про більшовизм як російське явище [9]. Незалежно від нього цю думку висловив і Є. Маланюк [10]. Важливим є такий момент: чи є підстави вести мову про український більшовизм часів Української революції? Безперечно, невеликий відсоток більшовиків українського походження в РКП(б) був, але переважна більшість комуністів мала російське і єврейське походження та керувалася російською національною ментальною звичкою крайнього радикального вирішення соціального питання. Більшовизм в Україну було експортовано із Півночі, він не мав національних коренів. Більшовицька партія в Україні формувалася з російського або зденационалізованого елементу – мешканців пролетарських міст. У містах України, де не було великої промисловості, більшовицький елемент не перевищував 10 – 15 % серед інших революційних партій. Незначною була і підтримка українського населення цієї політичної сили. Отже, без збройного силового нав'язування комуністичних цінностей із Росії місцеві більшовики в Україні ніколи не прийшли б до влади. Та й ліві партії в Україні не мали відверто більшовицького забарвлення. Ні укапісти, ні боротьбисти, що створили український національний комунізм, по суті, не відзначалися більшовицькою безкомпромісністю і крайнім радикалізмом. Вони були готові толерувати приватну власність, не виступали проти багатоукладності, мали демократичніші погляди і були більш схильними до парламентаризму. Більшість членів цих партій стали комуністами лише під тиском обставин, щоб не відставати від російського більшовизму, мати можливість поділити з російським лівацтвом владу в Україні.

Тому з кінцем українізації саме ті комуністи, що колись належали до цих партій, попри їх нібито союзну функцію протягом десятиліття, першими були репресовані, заарештовані, потрапляли під показові судові процеси, в розстрільні списки, кінчали життя

самогубством. Російська комуністична влада не вірила в добрі наміри українців-комуністів, підозрювала їх у націоналізмі, читай – «бажанні будувати власну національну державу».

Чи все щастя в соборності, якщо брати часи Української революції? Соборність – один із пріоритетних принципів української політики XIX – XX ст. Вона дала змогу проголошувати політику «Галицького П'ємонту», перетворити Західну Україну на своєрідну загальноукраїнську громадсько-культурну лабораторію. Через ідею соборності Галичина стала центром спільної інтелектуальної думки для підросійських і півдавстрійських українців. У добу визвольних змагань 1917 – 1921 рр. соборність закладалась у головну засаду державного будівництва, в ідею злуки між УНР і ЗУНР.

Теоретично держава західних українців могла утвердитися (хоч і без Львова) на території Станіславівського і Тернопільського регіонів. Західні держави і принцип самовизначення В. Вільсона залишав за народами колишньої Австро-Угорської монархії право на свою національну державність, у т. ч. формально й за українцями. За націями Російської імперії такого визнання, принаймні щодо всіх без винятку народів, не було. Такі пропозиції надходили і від представників Антанти при штабі Української Галицької Армії (УГА), згадати хоча б часи т. зв. лінії Бартельмі, але керівництво ЗУНР стояло на чіткому дотриманні засад соборності.

А. Жук у кінці збройного протистояння писав С. Петлюрі, що варто було зробити не Східну, а Західну Україну базою української державності [11, с. 177 – 240]. Не на Наддніпрянщині, а на більш готовій до цієї ідеї Галичині скупчити спільні українські збройні сили і матеріальні ресурси. Проте сталося навпаки – УГА намагалася захистити східноукраїнську державність, віддавши під польську окупацію Східну Галичину. Велика Україна сприймала ідею незалежної держави лише на окремих західних і центральних землях.

***

Українська революція прогнала збройну боротьбу, бо суспільство 1917 – 1921 рр. не було готове до втілення в життя ідеї незалежності. Воно не пройшло перед революцією тривалого етапу

культурного відродження та звільнення від духовного впливу інших народів, передусім російської культурно-національної ідеї.

Нація, яка не має національної освіти, власної середньої і вищої національної школи, приречена на поразку. Всі інші країни Центрально-Східної Європи, що здобули свою незалежність, таку школу мали. Деякі з них ніколи не втрачали національної освіти, інші заново створили її ще в середині XIX ст. Кілька поколінь молодшої генерації були виховані у своїй школі, тобто були доктринізовані національною ідеєю.

І все ж не можна казати, що Українська революція 1917 – 1921 рр. цілковито провалилася. Вона заклала основи для нових державних перспектив у майбутньому, стала біфуркаційною точкою руху до незалежності, який привів до відновлення української державності в 1991 р.

Джерела та література

1. Докладніше див.: Гирич І. Українське багатоголосся в тематичних випусках «Пам'ятки України» // Українство поза Україною: у Білорусі і Польщі. Дослідний проект О. Рибалка / упорядник І. Гирич. – Київ – Дрогобич: «Посвіт», 2018. – С. 7 – 16.

2. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). Розд. 4: Ідеї автономізму-федералізму, окремішності в українській суспільній думці другої половини XIX – початку XX століття. – Київ : Укр. письменник, 2014. – С. 248 – 285.

3. Гирич І. «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація : альманах. – Київ : Смолоскип, 2000. – Ч. 4. – С. 5 – 30 ; *Його ж.* Про федералізм М. Грушевського // Старожитності. – 1993. – № 9/10. – С. 15 ; *Його ж.* До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю Михайла Грушевського // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід: зб. на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. – С. 387 – 398.

4. Гирич І. Республіка чи гетьманат? : [про державу П. Скоропадського] // Сучасність. – 2008. – № 8. – С. 35 – 41; *Його ж.* Проблема спадкоємності між державністю УНР та Української Держави гетьмана Павла Скоропадського: історіографічні стереотипи і справа пов'язання між собою різних моделей української державності // Державник і держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України. Збірник наукових праць. – К.: ІУАД, Музей Гетьманства, 2018. – С. 52 – 81.

5. Докладніше див.: Державність, національна ідея та люди гетьманської України у спогадах Павла Скоропадського // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. [український переклад]. – К.: Наш формат, 2017. – С. 360 – 435.

6. Грушевський М. На порозі Нової України : стаття і джерельні матеріали / Михайло Грушевський ; ред. та вступ. ст. Любомира Р. Винара. – Нью-Йорк ; Львів ; Київ ; Торонто ; Мюнхен, 1992. – 278 с. – Видання доступне через Інтернет: <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/9914-grushevskiy-m-na-porozhi-novoyi-ukrayini-statti-i-dzherelni-materiyali/>.

7. Гирич І. Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917 – 1919) // Грушевський М. Повороту не буде! : соціал.-політ. пр. 1917 – 1918 рр. – Харків : Вид. Савчук О.О., 2015. – С. 9 – 42.

8. Сучасний визначний дослідник держави П. Скоропадського Руслан Пиріг пропонує казати про «нетипову окупацію». Проте все ж «окупацію». Див докладніше: Гирич І., Тельвак В. Історик Руслан Пиріг: спроба професійного портрету // Часопис дослідження війн та революцій. – Номер 1. – К.: І-т історії України НАНУ. – С. 125 – 163.

9. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – Реп. восп. УМСА-PRESS, 1955г. – Москва: Наука, 1990. – 224 с.

10. Маланюк Є. До проблеми большевизму // Маланюк Є. Книга спостережень: проза. – Торонто, 1966. – Т. 2. – С. 134 – 206. Відомості доступні також з Інтернету: <http://diasporiana.org.ua/ideologiya/1730-malanyuk-e-kniga-sposterezhen-t-2/>.

11. Андрій Жук: матеріали до біографії (автобіографія, спогади, листування) / підгот. текстів І. Гирича // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 177 – 240.

Костянтин ЗАВАЛЬНЮК

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД І ВІННИЧЧИНА

У статті на основі архівних документів та мемуарної літератури досліджується перебіг Другого зимового походу на території сучасної Вінницької області, зокрема, маршрут пересування та бойові акції Подільської повстанської групи. Окрім цього, подаються біографічні відомості про окремих визначних діячів цього походу, пов'язаних із Вінниччиною.

Ключові слова: Другий зимовий похід, Подільська група, Київська група, Ю. Тютюнник, С. Лисогор, Ю. Красуцька, С. Щербак, Базар.

*«Шляхом призначень і терпіння ішли апостоли повстань,
Напівозбросні, голодні, та з серцем, що горить, як грань.
У серці тім вогонь завзяття, любов до нації без меж,
Любов, що кличе їх до бою за волю рідних безбереж».*

(С. Кость-Костенко)

В історії українських національно-визвольних змагань періоду 1917 – 1921 рр. є чимало яскравих, героїчних сторінок боротьби за волю, в ході якої кращі представники нашого народу доводили усьому світу, що, окрім трагедії Крутів та Базару, у нашій біографії були і світлі дні звитяг над чисельним та могутнім ворогом. Однією із таких сторінок був рейд Подільської групи колишніх вояків Армії УНР під час Другого зимового походу Української Повстанчої Армії. Метою цього походу, в якому взяли участь найсвідоміші, найвідданіші сини України, котрим набридло сидіти за ключим дротом в таборах для інтернованих, був таємний перехід на українську територію з тим, аби підняти в тилу ворога загальне повстання і надати йому організованого характеру. Окрім цього, ставилося завдання перешкодити російським окупантам вивозити з України продовольчий податок (так званий «продналог») і врятувати таким чином її населення від загрозливого марева голоду.

Усі повстанські сили, котрі дістали назву Української Повстанчої Армії, очолив легендарний полководець генерал-хорунжий Юрко Тютюнник, а його штаб – нащадок давнього шведського роду полковник Юрій Отмарштайн. Для реалізації загальної мети УПА розділялася на три армійські групи: Волинську (яку очолив сам Тютюнник), Подільську (командуючий – підполковник Михайло Палій-Сидорянський) і найменшу за чисельністю Бессарабську (очолював її генерал-хорунжий Андрій Гулий-Гуленко) [1, с. 51].

Безпосередньо на території нашого краю мала діяти Подільська група, яка була організована в околиці міста Александрова 15 жовтня 1921 р. і на своєму початку нараховувала 525 рядовиків та старшин, здебільшого, колишніх вояків IV Київської дивізії. Перед

групою ставилося завдання пройти поміж російських військ, розташованих у районі Бар – Хмільник – Вінниця – Житомир і прибути в район Малин – Чоповичі-Радомишль на 7 – 10 листопада, куди згодом мали надійти головні повстанські сили в особі Волинської групи Ю. Тютюнника [1, с. 54 – 57]. Становище повстанців ускладнювалось тим, що на Правобережжі України ворог сконцентрував майже три чверті складу Червоної армії. Зокрема, лише в трикутнику Дніпро – Кам'янець-Подільський – Сарни було зосереджено 13 піших червоних дивізій, дві окремі піші прикордонні дивізії, один кінний корпус, окрему кінну дивізію Г. Котовського, не беручи до уваги численні каральні загони типу ЧОНу, міліції, ЧК та ін. [3, с. 17].

Ім і протистояла зменька голодних, босих та обдертих українських патріотів. «Більшість з них, – згадував заступник М. Палія-Сидорянського підполковник Сергій Чорний, – прибула до району зосередження в таборовому лахмітті, на три чверті без плащів і навіть без черевиків» [1, с. 57]. До того ж, на кожного повстанця припадало лише по 5 – 6 набоїв, не кажучи вже про те, що зброю було потрібно здобувати в бою.

Все ж, попри цілий ряд несприятливих факторів, в ніч на 26 жовтня 1921 р. основна частина Подільської групи переходить польсько-радянський кордон на південь від Гусятина. Днем раніше на радянський бік переправились два невеликі відділи чисельністю у 84 та 37 чоловік, які мали діяти відповідно у районі Кам'янця-Подільського та Лянцкоруня [3, с. 133].

Під час переправи головної групи було роззброєно 46 прикордонників, що дозволило поповнити запаси зброї та роздобути одяг [1, с. 59]. Згодом, біля села Вільхівців (пізніше Чемеровецький район Хмельницької області) повстанці захопили валку з 12 – 14 возів та знищили в бою 14 червоноармійців, не втративши при цьому жодного зі своїх. Вагомими були і трофеї: кулемет «Максим» та 30 тисяч набоїв. Окрім цього, повстанцям вдалося без бою оволодіти і самим селом, роззброївши при цьому учбову команду в 60 чоловік при 2-х кулеметах [1, с. 60 – 61]. З числа інших багатьох боїв на шляху Подільської групи варто відзначити знищення 28 жовтня 1921 р. більшовицької каральної сотні в селі Скотиняни (згодом – в складі села Клинового Городоцького району Хмельницької області), а також розгром частин 8-го полку 9-ї кавале-

рійської дивізії Г. Котовського в селі Згарок колишнього Деражнянського району тієї ж області (до речі, самому уславленому командувачу червоних довелося рятуватися втечею через вікно). Серед багатьох трофеїв, що дісталися в руки повстанців, був і кінь Котовського, на якому пізніше їздив командир Подільської групи [1, с. 62 – 63]. 30 жовтня 1921 р. повстанці розбили рештки 8-го та 7-й полк 9-ї кавалерійської дивізії червоних, які намагалися вибити їх з села Стара Гута (згодом – с. Гута Віньковецького району Хмельницької області) [1, с. 64].

Того ж дня повстанці перейшли на територію сучасного Хмельницького району, що на Вінниччині (села Педоси, Березна, Погоріле – нині в складі села Кропивна та ін.). В селі Крупині цього ж району ними наступного дня було захоплено 20 червоних кіннотників, 7 з яких, що виявились комуністами, були розстріляні, а їх трупи покладені до човна з написом на картці: «Подарунок від повстанчого загону» та спущені вниз по течії Бугу. Також, 31 жовтня 1921 р. в селі Чудинівцях повстанцями захоплено в полон 17 червоноармійців, для 16-ти з яких доля того ж дня виявилась нещасливою (їх усіх було розстріляно), одному ж ординцю вдалося добігти до річки і зникнути [1, с. 65].

Згодом в селі Куманівцях повстанці заскочили зненацька воєнрука та групу червоноармійців. Ось як про цю подію оповідав її учасник, поручник Дмитро Зоренко: «Вислані наперед, яко авангард, у Куманівцях у будинку волости захопили ми «воєнрука», який на заклик «руки догори» ще виправдовувався: «Говаріщі, я комуніст»; його і трьох із ним червоноармійців розстріляно, а захоплених у селі 10 інших червоноармійців по відібранні від них зброї та одягу пущено на волю» [3, с. 156]. Не затримуючись тут довго, повстанці рушили в напрямку села Цимбалівки, де й зупинилися на ніч...

Попереду в них були нові бої, нові здобутки і втрати. В цілому, Подільська група успішно пройшла з боями Поділля і вийшла на Київське Полісся. 14 листопада 1921 р. біля села Леонівка Подільська група мала прекрасний шанс об'єднатися з Волинською, але через фатальне непорозуміння цього не сталося і кожна з груп продовжувала й надалі рухатися своїм маршрутом (як з'ясувалося згодом, застава підполковника Чорного, зачувши московську лайку, якою мав необережність висловитись сотник Хмара, обстріляла

його загін з «Льюїса») [3, с. 123]. Тим часом, Подільська група дійшла до села Вахівка, що знаходилось всього за 60 км на північ від Києва, але, не заставши тут головних сил (на цей час вони потерпіли поразку під селом Малі Міньки), змушена була розпочати відворот на захід. Відступаючи, група намагалася обминати міста і села, в яких могли б стояти великі ворожі гарнізони. Таким чином, група майже без втрат дійшла до польського кордону, який вона перетнула вранці 6 грудня 1921 р. Вже згадуваний поручник Д. Зоренко так писав про цю подію: «Більшість козаків, і то найстарші, плакали, як діти. Польський майор, а за ним і всі польські офіцери теж не витримували й один по одному, виймаючи хустки з кишені, заходили до будинку. Деякі козаки, в розпачі, потрощили свої рушниці на дрібні шматочки» [3, с. 168].

Так закінчився один з найгероїчніших епізодів доби національно-визвольних змагань. В цілому, за час свого рейду Подільська група знищила 7-й та 8-й кінні полки Червоного козацтва, 2-гу бригаду, 57-й кінний полк, курінь піхоти й курінь 515 полку, 3 загони окремого призначення, 2 «чрезвычайки» та ін. [1, с. 76]. Здобутки групи, та й усього повстанського руху в цілому, могли б бути набагато вагомішими, якби не цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних причин. Насамперед, на розвитку повстанського руху негативно позначилось засилля більшовицьких агентів у штабі самого Тютюнника та прорахунки українського військового керівництва, погане забезпечення повстанців зброєю, амуніцією тощо. Так, у Браїлові (сучасний Жмеринський район) зусиллями більшовицьких агентів було розкрито цілу повстанську мережу з 70 осіб, в якій брали участь 3 священники, 2 гімназисти, сини померлого управителя цукроварні в селі Митьках, брати Брумбахери та ін. [3, с. 128]. З іншого боку, через погану координацію дій в районі Фрамполя завчасно виступило до 3000 повстанців, при чому до 90 % їх було без зброї [3, с. 113]. Через це повстання майже одразу було придушене більшовиками. Саме через названі причини до учасників Другого зимового походу змогли приєднатися лише невеликі повстанські загони, які дивом уціліли в тих умовах (відділи Антончика, Шпака, Струка, Орлика, Хмари-Харченка тощо) [4].

Все ж, незважаючи на понесені жертви, своїм героїзмом та самопожертвою в ім'я Батьківщини учасники Другого зимового по-

ходу надихали на боротьбу проти ворога нові покоління українських патріотів.

Після вимаршу 26 жовтня 1921 р. на територію України Подільської групи Української Повстанчої Армії настала черга і головної, Волинської групи, яку очолював генерал-хорунжий Армії УНР Юрій Йосипович Тютюнник (одночасно і керівник Другого зимового походу). Перед своїм виступом Волинська група нараховувала 155 старшин і урядовців, 645 козаків та 23 коней, причому озброєні були лише 56 відсотків вояків, та й то їхнє озброєння бажало мати кращий вигляд [1, с. 86]. Поділялась Волинська група на дві дивізії: першу (очолював полковник Леонід Ступницький) та другу (Київську), на чолі якої був полковник Микола Янченко [1, с. 78]. У свою чергу, дивізії ділились на курені. До речі, одним із куренів (п'ятим, що входив до складу Київської дивізії), командував колишній подільський повстанський отаман Степан Омелянович Лисогор, полковник 12-го Немирівського пішого полку в 1919 році. У поході брав участь і інший відомий подолянин, сотник Хмара (справжнє ім'я – Харченко Семен Васильович), який походив з села Мордине (згодом – с. Прилужне Вовковинецького району Хмельницької області). Чудові спогади про останнього, зокрема, про його нерівний, героїчний бій з охороною камери смертників у Вінницькій в'язниці залишив письменник-борець Юрій Горліс-Горський у нарисі «Отаман Хмара» [5].

Вранці 4 листопада 1921 р. Волинська група рушила до кордону. Один з учасників цього походу, сотник Гриць Rogozний, так згадував про його початок: «Вітер лютував у верхівках дерев, а під ногами шелестіло замерзле листя й тріщали галузки. Більшість вояків і старшин були босі й погано одягнені. Жахливий вигляд мав цей похід, босі, в лахміттях козаки стрибали по снігу, тримаючи спис або важку німецьку шаблю, що бовталася під ногами... Інші тримали в задубілих руках рушниці, з останніх багато «обрізанів» або рушниць без замків. Але, незважаючи на лихе озброєння та ще гірший одяг, тільки відносно невелика частина повернулася назад до таборів інтернованих, не вірячи в успіх запланованого походу. Всі інші переповнені ентузіазмом і вірою в перемогу та у своїх старшин, що їх провадили, вирушили в похід» [1, с. 99].

Таким чином, проскочивши цілком несподівано для більшовиків кордон, повстанці без жодного пострілу захоплюють село Май-

дан Голишевський, де ними було роззброєно перший взвод 196-го батальйону кордонної охорони і розстріляно декількох комуністів [3, с. 22]. Надалі ж на учасників групи чекали важкі випробування. Не було майже жодного дня, жодної години, щоб не доводилося вести бої з різними ворожими частинами.

До того ж, «густа мряка нудних листопадових дощів навперемін зі снігом, зимовий колючий вітер, непролазні багна, – згадував сотник О. Шпілінський, – все це мусить перебороти колона» [3, с. 23].

Важливого значення керівництво повстанців надавало здобуттю міста Коростень, яке мало велике стратегічне значення для загального успіху операції. 7 листопада 1921 р. повстанці на короткий час здобувають місто, але утримати його під своїм контролем не змогли через прибуття в район боїв свіжих ворожих сил. Наслідком боїв за Коростень для повстанців був цілий ряд успішних акцій, зокрема, звільнення усіх політичних в'язнів (до 600 осіб), розстріл Коростенської чека (20 чоловік), членів штабу 133-ої бригади (в тому числі командира і начальника штабу), знищення великої кількості червоноармійців та захоплення у полон 100 чоловік (з них – 7 політруків, яких було розстріляно) [3, с. 27 – 28].

Все ж, головної своєї мети – захоплення військових трофеїв та деморалізації ворога – повстанці під час боїв за Коростень не досягли, що й позначилось згодом на загальному перебігові Другого зимового походу. Після ряду битв та дрібних сутичок з червоними повстанці дійшли до села Леонівка, що на північ від Києва, але через прикре непорозуміння не змогли об'єднатися зі своїми побратимами з Подільської групи. Втративши надію на об'єднання та на поповнення своїх запасів, до того ж переобтяжена хворими та пораненими людьми, Волинська група розпочинає відворот на Захід [1, с. 123]. В бою під селом Малі Міньки 17 листопада 1921 р. повстанці зазнають важкої поразки від переважаючих сил червоних. Більшість з них, вистрілявши усі набої, потрапляє до більшовицького полону (537 чоловік). Наступного дня полонених повстанців відправляють до містечка Базар (сучасна Житомирська область), де на них вже чекав суворий присуд надзвичайної комісії, очолюваної помічником командуючого військами Київського військового округу Іллею Гаркавим.

Перед оголошенням вироку до ув'язнених повстанців із заманливою пропозицією про вступ на службу до Червоної армії звернувся червоний комдив Григорій Котовський, який обіцяв «взяти всіх охочих, як хоробрих і завзятих бійців, до своєї кінноти».

Здавалося б, що ще трохи, і незламні повстанські ряди ось-ось захитаються, адже надто спокусливою була ця пропозиція. І тут раптом з гурту полонених виступив наперед козак Степан Щербак, який до цього ніколи не відзначався красномовством, і, наче висловлюючи волю усіх українських патріотів, рішуче заявив: «Я, козак 6-ї Січової стрілецької дивізії Щербак, від себе й козаків, яких я знаю, кажу вам: ми бачимо, що нас чекає, і ми не боїмося смерті, але до вас служити не підемо. Коли ж ви поб'єте нас – знайте, що за нас вам помстить весь український народ. А коли до українських вояків дійде чутка про вашу ганебну роботу, то за кров нашу вони будуть нищити все, що тільки має хоч малий зв'язок із вами, каторжани!» [3, с. 40].

Після цих слів доля українських повстанців, які обрали тернисту дорогу героїв, була фактично вирішеною. Вранці 22 листопада 1921 р. 359 українських героїв постали перед свіжовикопаною могилою біля містечка Базар і перед лицем неминучої смерті затагли пісню «Ще не вмерла Україна!..», яка була зупинена лише чергами більшовицьких скорострільів...

Принагідно потрібно відзначити, що, згідно з дослідженнями Романа Ковалю, під Базаром було розстріляно не 359, а 360 вояків та старшин Армії УНР. До того ж, їх розстрілювали окремими партиями впродовж 22 – 23 листопада 1921 р. [6, с. 7].

До речі, серед розстріляних під Базаром було найбільше вихідців із Подільської губернії – майже третина від загальної кількості (30,3%). Серед повітів перед ведуть Кам'янецький (8,16%) та Ямпільський (7,58%). Другою за представництвом є Київська губернія – 21,1%, серед повітів якої найбільшу кількість козаків і підстаршин дала Уманщина – 4,95% від загальної кількості розстріляних у м-ку Базар. Стосовно інших губерній, то слід відзначити Полтавську – 10% та Чернігівську – 9,91%. [6, с. 107].

У той час, як душі героїв відходили у безсмертя, залишки Волинської групи на чолі з Ю. Тютюнником (близько 120 чоловік), простували до польського кордону, який перетнули 20 листопада

1921 р. Серед уцілілих учасників походу був і полковник Степан Лисогор, життя якому врятувала його дружина. Як згадує учасник тих подій Кузьма Кузь, «дружина полковника Лисогора, сама польського роду, яка відбула з ним весь похід, гнала сани, на яких лежав її поранений під Чоповичами (10 листопада 1921 р. - *Авт.*) чоловік, і, як левиця, боронилася, стріляючи в большевиків. Коли ж на неї наскочили ворожі кіннотники й хотіли завернути сани, вона кинула гранату в їхній бік і так врятувала себе й чоловіка» [1, с. 134].

До речі, автору цих рядків, вдалося знайти документ, який стверджує, що хоробра жінка-войовниця, спадкоємиця ратної слави українських амазонок, була нашою землячкою. На жаль, поки що не вдалося віднайти матеріали, які би повністю розкривали її життєвий шлях. Відомо лише, що її справжнє ім'я – Юзефа Станіславівна Красуцька, походила вона із міщан міста Хмільника. В метричній книзі Вознесенської церкви м. Вінниці за 1919 р. зберігається запис про вінчання 8 вересня того ж року Юзефи Красуцької, 23-х років, з полковником 12-го пішого Немирівського полку Степаном Лисогором, 28-ми років.

Свідками на вінчанні з боку нареченого були сотник кінної сотні вищезгаданого полку Данило Григорович Шевченко і урядовець цього ж полку Андрій Андрійович Яковлів, з боку нареченої – селянин Петро Оксентович Сапігура і мешканець м. Вінниці Прохор Тимофійович Горбатюк [2, арк.179 зв. – 180]. Як свідчать наступні події, наша землячка була вірною і надійною супутницею свого обранця, ділячи з ним усі труднощі та небезпеки сповненого різних пригод життя українського повстанця. Такі люди, як вона, за висловом сотника Г. Рогозного, «знялися і неслися до мети, осяяної найсвятішою ідеєю Волі, як орли, билися за добро рідного народу і закони своєї Держави хоробро, як леви, і вмирили за ті найбільші людські святощі гордо і самовіддано, як легендарні герої, з кличем моральної Перемоги на устах...» [3, с. 65].

Степан Лисогор

Юзефа Лисогор

Джерела та література

1. Верига В. Листопадовий рейд / Василь Верига. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.
2. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф. Д-905. – Оп. 5. – Спр. 16.
3. Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 240 с.
4. Завальнюк К. Другий Зимовий похід і Поділля / Костянтин Завальнюк // Життєві обрії (Хмільник). – 2002. – 12 жовтня.
5. Завальнюк К. Українська амазонка з берегів Гіпанісу / Костянтин Завальнюк // Життєві обрії (Хмільник). – 2002. – 26 жовтня.
6. Рейд у вічність / Під заг. ред. Р. Коваля. – К.: Діокор, 2001. – 128 с.

ГЕРОЙ-ПОДОЛЯНИН ВАДИМ АКАЛОВСЬКИЙ – УЧАСНИК ЗИМОВИХ ПОХОДІВ АРМІЇ УНР

У статті за споминами відомого діяча української діаспори США, колишнього сотника 3-ої Залізної гарматної бригади Армії УНР, учасника Першого зимового походу, інженера-економіста, громадсько-політичного і просвітницького діяча, члена автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України, посла [депутата. – А. Т.] Союму Карпатської України, члена Карпатського Союзу в США, делегата декількох Конгресів українців Америки та СКВУ, подолянина Леоніда Романюка (*10.03.1889, Нова Ушиця – †07.12.1984, Сан Дієго) [5], розкрито життєвий шлях учасника Першого і Другого зимових походів Армії УНР, подолянина Вадима Акаловського /Окаловського/ (*1900, Кам'янецьчина – †22.11.1921, містечко Базар).

Ключові слова: Другий зимовий похід, Листопадовий зрив, Листопадовий рейд, подоляни, Вадим Акаловський /Окаловський/, Леонід Романюк.

«В історії народів іноді трапляються такі події, які ніколи не забуваються. Про них все згадується з побожністю і поки залишаються святощами навіки. Їх переказують із гордощами наступним поколінням, а ті черпають сили й енергію від вічно живого джерела хоробрості й самопосвяти минулих борців», – писав у своїх споминах полковник (*генерал-хорунжий в еміграції*) Армії УНР Володимир Савченко [10]. Однією з таких подій в історії України є Другий зимовий похід (*Листопадовий зрив, Листопадовий рейд, Льодовий рейд*) Армії УНР.

Масовий терор більшовицької влади та повстанські вибухи по всій Україні, яка «палала в огні і бурі народних повстань» [13], поставили перед Державним Центром УНР в екзилі першочергове завдання – готуватись до повернення зі зброєю в руках на Батьківщину. Але це було дуже важке завдання, оскільки підписання 7

жовтня 1921 р. Ризького договору і надзвичайно важкі побутові умови в таборах інтернованих вояків Армії УНР призвели до висловлення незадоволення діяльністю ДЦ УНР, виникнення ряду конфліктних ситуацій з польським таборовим командуванням. ДЦ УНР, владнавши ці конфлікти, зосередив свою увагу на підготовці і проведенні військового походу для визволення України. «У таборах, – писав Л. Романок, – ми зберегли нашу внутрішню військову організацію, родило в наших душах надію, що ми, хоч і без зброї, залишались військом». Це «народжувало надію», «що ось-ось прийде наказ і ми знову підємо в бій за Українську Державність. Дарма що тепер ми за дротами, дарма що їли гнилі оселедці і чорний гливкий хліб з остюками... Україна ж нас чекає...» [5]. На Україну з усіх боків наседали вороги, а «холодний Захід із байдужістю приглядався, як кров'ю у нерівній борні спливає Україна. Встоятись не було сил – опинилося вояцтво по таборах, за дротами...» [10].

Головний Отаман Симон Петлюра «рішив піти народіві нашому на поміч, щоб зорганізувати під одним військовим проводом всі окремі численні повстанські загони, підняти всенародне повстання проти окупанта-гнобителя і звільнити від нього Україну». У другій половині жовтня 1921 р. у таборах інтернованих у Польщі й Румунії, під егідою ДЦ УНР і Партизансько-повстанчого штабу в координації з II відділом Генерального штабу польського війська, закипіла «гарячкова» робота над організацією Листопадового рейду. Стратегічним завданням цієї операції було підняття всенародного повстання і повалення більшовицького режиму в Україні [13]. «Український народ, – писав В. Трембіцький, – мав усвідомити, що без власних організованих збройних сил не викаже своєї вартости перед чужонаціональним населенням та перед воюючими силами», що «не отримає від них свого визнання, як і до своїх «домагань за самостійність» [17, с. 115]. У великій таємниці були сформовані три армійських групи: 1-ша, головна, – Волинська, під командуванням Юрія Тютюнника; 2-га – Подільська, під командуванням підполковника Михайла Палія-Сидорянського; 3-тя – Бессарабська, під командуванням генерал-хорунжого Гулого-Гуленка. Загальне керівництво здійснював генерал-хорунжий Юрій Тютюнник [4; 10; 13].

Загалом у Листопадовому зриві взяло участь до 2.000 інтернованих українських старшин і вояків, які бажали добровільно повернутися в Україну для боротьби з більшовиками [13]. По-перше, це були «всі – як на підбір: досвідчені, загартовані в попередніх боях і вповні свідомі своєї визвольної місії»; по-друге, «надію на успіх давала та особливо сприятлива обставина, що ще влітку 1921 р. в Україні нуртував активний партизанський рух»; по-третє, «селяни вже розуміли, що принесе з собою московська неволя, й були готові підтримати Армію Ю. Тютюнника» [8]. «Тож, коли Юрко Тютюнник, – писав Л. Романюк, – покликав козацтво у новий похід на рідну Україну, багато хто із залізних зголосився. Сам Леонід Романюк у Другий зимовий похід не пішов, оскільки «у таборі в нього відкрився туберкульоз легенів» [5].

Симон Петлюра, не зважаючи на сумніви щодо доцільності походу в осінньо-зимовий період, і на те, що після арештів в Україні було мало надії на загальне повстання, все ж прийняв рішення розпочати Листопадовий рейд [12, с. 2]. 25 жовтня 1921 р. він писав Ю. Тютюннику, що виряджаючи «старшин і козаків на велику справу звільнення Батьківщини нашої від московського ворога, від щирого серця хочу побажати успіху в тій тяжкій боротьбі, яку прийдеться провадити на Україні» [3, с. 48]. 28 жовтня українські війська перейшли радянський кордон [4; 10], а вже 2 листопада Ю. Тютюнник доповідав С. Петлюрі, що «похід все-таки розпочався» [1, с. 3] і «ми йдемо на Україну наводити порядок, і що там вже ніякої влади немає». Славне вояцтво, «маючи обмаль і то старої зброї», кепську «одежину і взуття», йшло на вірну смерть [10; 11], маючи надію, що український народ «не зрікся надії здобути собі волю». На жаль, «одностайний збройний виступ» виявився ілюзією, яка призвела до загибелі найкращих [3, с. 48]. Роман Сушко згадував: «План, рішучість, хоробрість, консеквентність – все було, але був масово міцніший ворог, а що найголовніше – він уже чекав на нас» [16, с. 127].

Пішов у Другий зимовий похід і учасник Першого зимового походу, подолянин Вадим Окаловський (*Акаловський. – А. Т.*), якого колишній сотник 3-ої Залізної гарматної бригади Армії УНР, учасник Першого зимового походу подолянин Леонід Романюк [5], вперше «зустрінув у кінці травня 1919 р.». Тоді це був «звичайнісінький 17-тирічний середньошкільник із запальними очима і

струнким юнацьким тілом», який приєднався до 3-ої Залізної гарматної бригади Армії УНР у Кам'янці-Подільському. Він одразу викликав довіру у вояків бригади і вже через три дні побуту бригади у Дунаївцях, «не відходив від наших гармат, козаків і коней, перегукуючись весело з їздовими і розвідниками та співаючи з ними високим тенорком широких степових пісень у сутінках після нехитрої, але такої смачної вояцької вечері» [9, с. 104].

«Вадим, – згадував Л. Романюк, – подобався мені і своїм чистеньким, підтягнутим виглядом, і своїми чистими юнацькими очима, що гостро намагались усе побачити і охопити, і своєю мовою, що нею він страшенно хотів підкреслити свою українськість, достиглість і речевість». Проте Л. Романюк, зважаючи на вік Вадима, намагався переконати його, що «йому зовсім не місце в Українському війську, що він ще замолодий, що йому треба кінчити школу, що його втеча напевно глибоко вразила його батьків». Одначе Вадим так уперто твердив, «що він не може і не хоче вертатися, що школи і так нема, а Україна потребує козаків, навіть таких, як він», що Л. Романюк завагався сказати йому тверде «ні, твоє місце в запіллї вдома, вертайся», оскільки вже й самому йому «здавалось, що як не буде України, то й не треба жити...». Вадим залишився в гарматній бригаді, почав козакувати й будувати Україну. Козаки і старшини полюбили його «за дисциплінованість, за прямоту, за веселість, за відвагу» [9, с. 104], за те, що старанно «студіював замок гармати чи панораму», що пильно прислухався до порад «старих гармашів», що «на коні, з карабіном за плечами» спішно виконував «пильні доручення». Він «мужнів на очах, формувався в дійсного козака», брав участь у боях за «Заміхів, Мар'янівку, Копайгород, Шаргород, Джурин, М'ясківку, Вапнярку» [9, с. 105].

Разом із вояками бригади мужньо витримував «важкі, завзяті бої, забиті, ранені... Наступи, відступи, атаки... Літо, спека, осінь, слота, дощі, студінь...». «Ось Вадим під Крижополем у розгорненій кінній лаві летить на допомогу» батареї, що «її обскочили червоні... Бо ж нема резервів, тут же в лаві і наші командири дивізії і гарматної бригади. Кожен б'ється, помагає, визволяє...». Після відходу бригади до Трикутника смерті, перед Першим зимовим походом він деякий час лежав «у пропасниці, на блідому обличчі самі очі. Шинель наскрізь мокра, бо листопадова сльота не милує

нікого. А кругом денікінці, червоні москалі, свої зрадники з Волохом, поляки і тифозна смерть з вишкіреними зубами...». Проте не заломився козак-розвідник Вадим Акаловський, а пішов таки разом із бригадою у Перший зимовий похід. «Мов у страшному неможливому кошмарному сні, ще раз побачив я його, – згадував Л. Романюк, – коли він разом з іншими розвідниками прикривав перехід наших гармат на Захід через міст у Волочиську 21 листопада 1920 р. ... Наші розвідники відстрілювались від червоної кінноти Котовського, що намагалась відрізати наш шлях до відступу...» [9, с. 105].

За мужність і відвагу під час Першого зимового походу Вадим Акаловський, перебуваючи в таборі інтернованих у Каліші (Польща), отримав бойову відзнаку Армії УНР «Залізний Хрест за зимовий похід і бої» і «його горді очі – чисті і гарячі» свідчили про «невіддячну віру і вірність України...» [9, с. 106].

Восени 1921 р. «Лицар Ордена Залізного Хреста» старший розвідник Вадим Вадим Акаловський зник із табору інтернованих. Він відгукнувся на заклик Ю. Тютюнника піти у новий похід на рідну Україну й добровільно пішов робити «ще одну спробу визволити Україну, пішов у Ледяний рейд... У незнане і непевне, без валок, обозів і кухонь. Без зброї і набоїв... Їх треба було здобути від ворога. Без теплого одягу, а був це вже кінець листопада... Ні дня, ні ночі, ні сну, ні відпочинку... Тільки бої, безконечні походи, небезпеки і надії, і віра... Аж до містечка Базару на Волині, де вписано ще одну криваву сторінку в історію збройної боротьби за Самостійну Україну...» [9, с. 106].

Багато козаків не повернулися із Листопадового рейду, лише невелика частина вояків «продерлася крізь Любарські та Заславські ліси і 29 листопада перейшла польський кордон, щоб вернутися до таборів» [11]. Більшість учасників походу «впали в нерівному, зтяжньому бою», поливши своєю кров'ю плідючий український чорнозем, витиснувши сліди своїх скривавлених ніг на білому килимі раннього снігу». 17 листопада в останньому страшному бою з переважаючим у кілька разів, добре озброєним, свіжим і ситим ворогом біля сс. Великі та Малі Міньки, загинуло понад 400 вояків. А ще понад 500 потрапили у полон, яких большевики загнали до церкви в с. Малі Міньки, де «над ними, безборонними, роздягнутими майже догола, знущалися червоноармійці в нелюдський

спосіб», били прикладами рушниць і рубали шаблями. Увечері 20 листопада полонених перегнали до містечка Базар, де над ними вночі відбувся суд, який 359 засудив на смерть. А ситий і «стурбований» світ байдуже дивився на те, як шляхи Зимового походу багрянїли від крові, на «дикий рев катів, глухі постріли чекістів» – московських варварів, які 22 – 23 листопада розстріляли під містечком Базар 359 лицарів Другого зимового походу [2; 5; 6, с. 2; 7, с. 18; 8; 14; 15; 18; 19, с. 11]. І там, «у лаві 359 найвірніших з вірних в надлюдському зусиллі виструнчився з останній намазі старший розвідник Вадим Акаловський, перемерзлий, виснажений, знесилений і вичерпаний фізично» [9, с. 106]. Засуджені на смерть лицарі-українці, «обідрані, майже голі, побиті, скривавлені», вели себе гідно перед розстрілом, «плювали в обличчя катам, котрі пропонували їм зберегти життя взамін на зраду України, заспівали «Ще не вмерла Україна...» [8; 11; 14]. «З тим викликом і гаслом перейшов у безсмертя і вічність» молодий подолянин, «коли його юнацьке тіло потрапили кулі ворожого кулемету... Ні, не заломився юнак Вадим Акаловський». Він вперто вірив, «що його Україна гряде...» [9, с. 106].

Разом із подолянином Вадимом Акаловським 22 – 23 листопада 1921 р. розстріляно під містечком Базар 74 подолянину:

1. Акаловський Вадим Євгенович (*1900, Кам'янецьчина – †22.11.1921), українець, учень гімназії. Учасник Першого зимового походу, юнак Залізної дивізії, лицар ордену Залізного хреста. Під час Другого зимового походу старший розвідник. У полон потрапив 17 листопада біля с. Великі Міньки,

2. Ананьєв Микола Петрович (*1898, с. Біле (?), Ямпільщина – †22.11.1921),

3. Андруско Филімон Кирилович (*1892, Кам'янецьчина – †22.11.1921),

4. Баранов Георгій Арсентійович (*1898, Пашковецька вол., Прокурівщина, фотограф, козак Залізної дивізії),

5. Барбарина Олександр Опанасович (*1905, Поділля),

6. Бондар Петро Онисимович (*1901, с. Кам'яне, Савранська вол., Балтщина – †22.11.1921),

7. Бондаревич Станіслав Варфоломійович (*1894, с. Жешненці, Поділля),

8. Браславський Антон Якимович (7 грудня 1899, Ямпільщина – †22.11.1921),

9. Бучек Юхим Васильевич (*1892, с. Неші Цеківська (?) вол., Кам'янецьчина),

10. Василів Михайло Миронович (*1900, с. Шустівці, Рихтецька вол., Кам'янецьчина – †22.11.1921),

11. Васильєв Олександр Миронович (*1897, м. Кам'янець-Подільський),

12. Венглевський Тимофій Григорович (*1885, містечко Оринин, Кам'янецьчина),

13. Венгржанівський Володимир Фролович (*1895, м. Кам'янець-Подільський),

14. Вередин Василь Ананійович (*1899, с. Вила, Ямпільщина),

15. Вовк Арсеній Спиридонович (Дмитрович) (*1900, Поділля), чотовий Залізної дивізії,

16. Гловинський Мусій Миколайович (*1896, с. Темне, Гайсинщина – †22.11.1921),

17. Голуб Василь Григорович (*1889, с. Нова Соколівка, Проскурівщина),

18. Горков Іван Іванович (*1898, с. Пудлівці, Кам'янецьчина),

19. Грицарюк Нестір Павлович (*1893, с. Карабчіїв, Кам'янецьчина – †22.11.1921). Народився в селянській родині, закінчив сільську школу, працював шевцем, безпартійний. В Армії УНР з 1918 р., інтернований. Під час Другого зимового походу – козак 1-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії Армії УНР. У бою поблизу с. Малі Миньки 17 листопада потрапив у полон,

20. Грицишин Олексій Григорович (*1898, с. Ятрівка (?), Ямпільщина),

21. Гричковський Денис Власович (*1897, с. Букатинка, Ямпільщина),

22. Губенко Зиновій Трифонович (*19.03.1899, м. Ладижин, Гайсинщина – †22.11.1921), козак Залізної дивізії,

23. Гуменюк Карпо Григорович (*1898, с. Нова Соколівка, Проскурівщина – †22.11.1921),

24. Гуцало Михайло Олексшович (*1883, с. Глушківці, Кам'янецьчина),

25. Долгий Юхим (*1892, Поділля),

26. Дрозденко Ясен Дем'янович (*1901, м. Кам'янець-Подільський),
27. Дудар Андрій Демидович (*1889, Проскурівщина),
28. Завальницький Петро Каленикович (*1894, містечко Кашлиці, Кам'янецьчина),
29. Захаренко Спиридон Олексійович (*1897, м. Кам'янець-Подільський),
30. Зубків Олексій Мусійович (*1900, с. Адамівка, Летичівщина),
31. Іванюк Дем'ян Павлович (*1898, с. Сокала, Кам'янецьчина),
32. Калишський Дем'ян Іванович (*1898, Ямпільщина),
33. Ковальський Дмитро Павлович (*1897, Поділля),
34. Когун Сава Максимович (*1893, Кам'янецьчина),
35. Коханко Павло Григорович (*1900, с. Борова /можливо Борівка/, Ямпільщина),
36. Краковський (Краповський) Максим Михайлович (*1897, с. Рожанівка /можливо Рожнятівка/, Ямпільщина),
36. Крижанівський Павло Павлович (*1887, с. Стара Шаропанівка, Поділля),
37. Крутокоп Яків Ельвович (*1896, містечко Тернівка /вірогідно Тернавка/, Поділля),
38. Кубельський Василь Феодосійович (*1897, с. Жаба, Поділля), козак Залізної дивізії,
39. Куденський Євген Михайлович (*1892, м. Летичів),
40. Кушлімський (Кушлинський) Адам Іванович (*?, с. Маркаре, Ушицький пов.), чотовий Залізної дивізії,
41. Ладенюк Фома Михайлович (*1900, Ямпільщина),
42. Либко (Любко) Іван Павлович (*1898, с. Гальжбіївка, Ямпільщина),
43. Майданюк Степан Іванович (*1899, с. Северинівка, Брацлавщина – †23.11.1921),
44. Маницький (Маніцький) Іван Михайлович (*1898, м. Кам'янець-Подільський), юнак Залізної дивізії,
45. Марков Володимир Михайлович (*?, м. Саврань, Балтщина), підхорунжий Залізної дивізії,
46. Маслоїд Василь Кирилович (*1898, с. Голинчинці, Рожнятівська вол., Ямпільщина),

47. Медведський-Коваль Костянтин Васильович (*1895, с. Кочубіїв, Кам'янецьчина),

48. Мельник Петро Леонтійович (*1899, с. Гальжбіївка, Ямпільщина – †22.11.1921), селянин, закінчив школу, безпартійний. В армії УНР з 1920 р. Під час Другого зимового походу – санітар лазарету 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада біля с. Звіздаль,

49. Наавгуст Степан Якович (*1899, с. Сапіжанка, Ямпільщина),

50. Нароган Сидір Іванович (*1900, Ямпільщина),

51. Онищенко Іван Степанович (*1898, м. Ямпіль),

52. Опороснюк (Оперсюк) Григорій Каленикович (*1900, с. Рожнятівка, Ямпільщина),

53. Очеретний Тиміш Степанович (*1899, Ямпільщина),

54. Песецький (Пясецький) Михайло Миколайович (*1899, с. Коси, Ямпільщина),

55. Петренко Іван Діонисійович (*?, с. Серби, Могилівщина), хорунжий Залізної дивізії,

56. Постелинський Діонисій Людвигович (*?, с. Телепеньки, Вінниччина), підхорунжий Залізної дивізії,

57. Свиргодський Володимир Іванович (*1891, м. Кам'янець-Подільський),

58. Силецький Володимир Михайлович (*1896, Поділля),

59. Слободян Антон Васильович (*1896, с. Баговиця, Кам'янецьчина),

60. Соколовський Станіслав Аполович (*1896, Поділля),

61. Старенький Яків Никифорович (*20.10.1896, с. Баговиця, Кам'янецьчина – †22.11.1921),

62. Стриженьницький Олександр Олістратович (*1890, м. Кам'янець-Подільський),

63. Токаревич Костянтин Антонович (*1886, Кам'янецьчина),

64. Тройнюк Юхим Прокопович (*1892, с. Летава, Кам'янецьчина – †23.11.1921). Народився в українській селянській родині, освіти не мав, безпартійний. Служив в Армії УНР з 1918 р., інтернований в один з польських таборів. Під час Другого зимового походу – козак 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії, важко пораненим потрапив у полон,

65. Тронько Оксентій (Авксентій) Іванович (*03.02.1890, с. Соколюк, Чеботарівська вол., Ольвіопольщина – †23.11.1921), українець, селянин, закінчив двокласне училище та фельдшерську школу, безпартійний. Фельдшер Армії УНР із 1919 р., інтернований у таборі у Вадовицях (Польща). Під час Другого зимового походу – фельдшер 4-ї Київської дивізії. Будучи пораненим, 17 листопада потрапив у полон біля с. Звіздаль,

66. Тютюнник Степан Максимович (*1894, с. Шатава, Кам'янещина),

67. Фарафонов Мусій Федотович (*05.02.1898, Поділля – †22.11.1921). Народився в селянській родині, освіти не мав, безпартійний. В Армії УНР із 1919 р., інтернований. Під час Другого зимового походу – козак штабної сотні 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада під с. Звіздаль,

68. Федоренко-Євтухів Микола Іванович (*1900, м. Кам'янець-Подільський),

69. Хозинський Степан Гаврилович (*1898, с. Почапінці, Кам'янещина),

70. Чорний Василь Микитович (*1896, с. Кадіївці, Кам'янещина),

71. Швець Василь Максимович (*1895, Уренецька (?) вол., Кам'янещина),

72. Швець Федір Федорович (*1885, с. Баговець, Кам'янещина),

73. Шиманський Карпо Гарасимович (*1900, Поділля),

74. Ярешенчук Петро Лукич (*1897, Кам'янещина).

Листопадовий рейд став одним із незабутніх етапів Визвольної боротьби українського народу 1917 – 1921 рр. за свою волю, останньою спробою українських національно-державних сил відкритим військовим шляхом утримати незалежність України. Другий зимовий похід «виявив найвище напруження національного хотіння, стихійний, просто несамовитий у своєму завзятті гін до волі» [9]. Українці «кинули все: спокійне життя, рідню, теплі хати і під синьо-жовтим прапором пішли добувати волю для рідного краю», а «Захід із байдужістю приглядався, як кров'ю у нерівній борні спливає Україна». Похід не приніс очікуваних результатів, а намір підняти збройне повстання на повалення окупаційного більшовицького режиму закінчився трагічно, що «дуже тяжко пригні-

тило все оточення» [7, с. 18]. Проте «культ повстанців, розстріляних більшовиками під Базаром, став важливим чинником ідейного згуртування української еміграції, символом нескореності нації в її змаганнях за незалежність, яскравим прикладом того, як треба любити свою країну» [10]. Образ українських лицарів-героїв Базару, які «вмирили, коли українська нація блукала на роздоріжжі», коли «ворог підступно вкрадався в її серце», «врізався глибоко в серце кожного правдивого українця» і в майбутніх боях за Україну підносив дух вояків «своїм світлим високим героїзмом» [11]. «Похід, – як наголошував Л. Романюк, – став «лебединою піснею» як 3-ї Залізної дивізії, так і всієї Армії УНР [5], і надії на скоре повернення в Україну все більше і більше віддалялися, а натомість довгі роки скитання на чужині ставали реальністю».

100 років тому, 21 листопада 1921 р., сталася велика трагедія українського народу, під містечком Базар розстріляли московські опричники 359 українських лицарів – старшин і козаків героїчного українського війська. Базар став символом – безсмертною кривою святою печаттю на українській землі. Почуття історичної справедливості не дає нам забути цей злочин московсько-більшовицьких душогубів супроти українського народу і кличе всіх українців до помсти, до зриву, до збройного чину за рідний край, за свій народ.

Джерела та література

1. Верига В. Листопадовий рейд. Київ: Видавництво ім. О. Теліги, 1995. 192 с.
2. Герої Базару – Хмельницька область [колишня Подільська губ.] [Електронний ресурс]: URL: <https://viaaaa.livejournal.com/5579.html> (дата звернення: 27.10.2021). Назва з екрану.
3. Герчанівський Д. Вигнати окупанта. Мюнхен: Видавництво Крайової управи Братства колишніх вояків 1-ої Української Дивізії УНА в Німеччині, 1963. 143 с.
4. Другий зимовий похід [Електронний режим] / *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Другий_зимовий_похід (дата звернення: 27.10.2021). Назва з екрану.
5. Залізни не вмирають (біографія сотника Армії УНР Л. Романюка). Коваль Р. М. Багряні жнива Української революції [Електронний ресурс]:

URL: <https://textbook.com.ua/istoriya/1475210802/s-90> дата звернення: 27.10.2021). Назва з екрану.

6. Кедрин Іван. 359 героїв. Трагедія Базару. *Свобода* (Нью-Йорк). 1981. Ч. 225. 28 листопада. С. 2.

7. Лівницький М. А. ДЦ УНР в екзині між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філадельфія: В-во Українське інформаційне бюро, 1984. 72 с.

8. П. Ч. Базар – це подвійний символ. *Свобода* (Нью-Йорк). 2007. Ч. 47. 23 листопада. С. 6.

9. Романюк Леонід. Ті, що робили Українську Національну Революцію. «Яка краса: відродження країни». У 60-річчя Української Національної Революції. *Альманах Українського братського союзу*. Скрантон, Па.: Видавництво «Народна воля», 1979. С. 98 – 119.

10. Савченко Володимир. Безсмертні. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1958. Ч. 242. 17 грудня. С. 2.

11. Савченко Володимир. Безсмертні. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1958. Ч. 243. 18 грудня. С. 2.

12. Савченко Володимир. Генеральний штаб на еміграції (присвячую св. пам'яті генерала В. Петрова. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1951. Ч. 259. 6 листопада. С. 2.

13. Садовський Михайло. 359 безсмертних. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1956. Ч. 224. 21 листопада. С. 2.

14. Садовський Михайло. 359 безсмертних. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1956. Ч. 225. 23 листопада. С. 2.

15. Список вояків армії УНР, розстріляних більшовиками під Базаром 1921 року [Електронний режим] / *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_вояків_армії_УНР,_розстріляних_більшовиками_під_Базаром_1921_року (дата звернення: 27.10.2021). Назва з екрану.

16. Сушко Роман. Базар: могила 359 воїнів. *Історичний календар-альманах Червоної Калини* (Львів). 1930. С. 104–127.

17. Трембіцький Володимир. За правильне розуміння вартости української революції (1917–1918) та держави 1918–1924 років (До 70-ліття суверенности 1918–1988). *Альманах Українського народного союзу* (Нью-Йорк). 1988. С. 111–126.

18. Червонодібровська Січ – The Cossack Sich of Chervona Dibrova [Електронний ресурс]: URL: <https://fr-fr.facebook.com/sich.chervona.dibrova/posts/2232468413675599/> (дата звернення: 27.10.2021). Назва з екрану.

19. Шпак Віктор. Герої Базару. *Урядовий кур'єр* (Київ). 2011. № 240. 23 грудня. С. 11.

МАРТИРОЛОГ БЕЗЗСМЕРТЯ

Волею долі Україна пройшла через горнило численних нелегких випробувань. Сонце омріяної української незалежності то обнадійливо яскравіло, підіймаючись над горизонтом, то розчинялось у мороці хаосу чергових суспільних катаклізмів, посталих проблем, трагічних й болісних кровопролитів. За її незалежність, цілісність, щасливе майбуття віддали найдорожче – життя тисячі й тисячі вірних синів, які мужньо боронили рідну землю до останнього подиху, краплини крові.

Україна, древній Подільський край можуть пишатися своїми мужніми витязями-захисниками. Ще у сиву давнину славний князь Київської Русі Святослав, прориваючись крізь набагато численніші лави супротивників, звертався до воїнів дружини: «Не зганьбимо слави предків наших... Краще покласти голову в чесному бою, аніж спалюжити честь землі своєї». Що звик знімати шапку й схилитися лише перед Богом, не раз заявляв ворогам славетний козацький полковник Іван Богун...

Непохитними борцями за волю та незалежність України увійшли в історію й учасники Другого зимового походу – повстанці Армії Української Народної Республіки. На жаль, їхня доля виявилася трагічною. Потрапивши у полон, 22 – 23 листопада 1921 року вони були розстріляні під селищем Базар Народицького району Житомирської області.

У постанові так званої «п'ятірки», підписаної «Командуючим Войск Округа Якиром, Членом Реввоенсовета Окр. Затонским, Нач. Штаба Окр.: Генштаба Паука», на основі якої здійснювалася нелюдська розправа, йшлося:

«Наезд случился какраз в тот момент, когда советскими республиками брошено все, не исключая частей Красной Армии, на хозяйственный фронт. В результате банде удалось, избегая боя, продвинуться в глубину территории УССР. Аж направленная против нее кавчасть настигла ее, и в районе М. Миньки уничтожила.

Зарублено в бою свыше 400 чел., захвачено 537 чел., в том числе и раненые. В момент боя некоторые из высшего командования, видя безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами. Всего перед чрезвычайной комиссией (пятеркой) предстало 443 чел., остальные умерли от ран до прихода комиссии или находились в тяжелом состоянии и оставлены до излечения. Руководствуясь велением революционной совести, основываясь на всем выше изложенном и дабы предупредить новые подобные преступления, при участии оставшихся на территории соседних с нами государств бандитов всех оттенков и показать всему капиталистическому миру и его наймитам, что власть Советов беспощадно карает всякого покушавшегося нарушить ее мирную работу, Чрезвычайная Пятерка постановляет:

1. Лиц, перечисленных в приложенном к сему списке, в числе 359 человек, как злостных, активных бандитов – РАССТРЕЛЯТЬ...

Председатель Ч. Ком. Гарькавий. Члены: Лившиц, Иванов, Иванов, Котовский, Фриновский. Секретарь: Литвинов. м. Базар, 22 ноября 1921 года» [24].

Серед розстріляних виявилось чимало подолян – уродженців Подільської та Київської губерній. Із трепетом перегорнемо сторінки своєрідного мартиролога безсмертя:

Акаловський Вадим Євгенович. Народився 1900 р. в Кам'янецькому повіті Подільської губернії. Українець. Учень гімназії. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 3-й гарматній бригаді 3-ї Залізної дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 14; 3, арк. 263 – 263 зв.; 4; 18].

Ананьєв Микола Петрович. Народився в с. Біле Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив церковно-приходську школу. Безпартійний. В 1919 р. служив у Червоній армії телеграфістом. В Армії УНР з 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак технічної сотні 4-ї Київської дивізії. 17 листопада під с. Міньки потрапив у полон. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 98; 3, арк. 196 – 196 зв.; 4; 16].

Андруско (Амдлуско?) Филимон Кирилович. Народився 22 листопада 1892 р. в Кам'янецькому повіті Подільської губернії. Росіянин. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. Служив у 10-й бригаді 4-ї Київської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. 17 листопада під с. Звіздаль потрапив у полон. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 17; 3, арк. 340 – 340 зв.; 4].

Балтян Петро Васильович. Народився у лютому 1897 р. у Ямпільському повіті Подільської губернії. Росіянин. Селянин. Неграмотний. Швець. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Служив у 2-у курені 10-ї бригади 4-ї дивізії. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – козак 2-го куреня 1-ї дивізії 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 98; 2, с. 13; 3, арк. 226 – 226 зв.; 17].

Баранов Георгій Арсенійович. Народився 23 квітня 1898 р. в Пашковецькій волості Проскурівського повіту Подільської губернії. Росіянин. Міщанин. Закінчив чотири класи училища. Фотограф. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 19-у полку 7-ї бригади 3-ї Залізної дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 97; 2, с. 12; 3, арк. 185 – 185 зв.; 16].

Барбарина Олександр Опанасович. Народився 9 листопада 1905 р. в Подільській губернії. Українець. Міщанин. Закінчив два класи комерційного училища. Торгівець. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – писар штабу 4-ї Київської дивізії. У полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [2, с. 17; 3, арк. 359 – 359 зв.; 21].

Бондар Федір Онисимович. Народився 1901 р. у с. Кам'яне Савранської волості Балтського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив сільську школу і санітарні курси. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак 2-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 4, 2, с. 14; 3, арк. 255 – 255 зв.; 18].

Бондаревич Станіслав Варфоломійович. Народився 1894 р. в с. Жешненці Подільської губернії. Поляк. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї гарматної бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон, будучи пораненим. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 9; 3, арк. 143 – 143 зв.; 13].

Браславський Антін Якимович. Народився 7 грудня 1899 р. в Ямпільському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Навчався у сільській школі, але не закінчив її. Безпартійний. В Армії УНР з 1919 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – козак 4-го куреня 2-ї бригади 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Звиздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [2, с. 16; 3, арк. 310 – 310 зв.; 20].

Бучек (Бучак?) Юхим Васильович. Народився 1892 р. в с. Неші Цекинівської (?) волості Кам'янецького повіту Подільської волості. Українець. Селянин. Закінчив однокласне училище. Безпартійний. До Армії УНР був мобілізований 2 вересня 1920 р. Під час Другого зимового походу – писар інтендантської частини 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 102; 2, с. 18; 3, арк. 367 – 367 зв.; 22].

Василів Михайло Миронович. Народився 1900 р. в с. Шустівці Рахтецької волості Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив два класи міського училища. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – в резерві штабу армії. 17 листопада 1921 р. під м. Базар, будучи пораненим, потрапив у полон. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 8; 3, арк. 112 – 112 зв.; 4].

Васильєв (Василів?) Олександр Миронович. Народився 1897 р. в м. Кам'янець Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив шість класів реального училища. «Вольноопределяющийся». Прапорщик царської армії. Кооператор. Безпартійний. Із 1919 р. молодший старшина Армії УНР. Під час Другого зимового походу – в гарматній команді та при штабі 4-ї Київської дивізії. У полон потрапив 16 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 лис-

топада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 4; 3, арк. 38 – 38 зв.; 8].

Венглевський Тимофій (Тиміш?) Григорович. Народився 1885 р. в м. Оренін Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив сільську школу (в 1910 р.). Швець. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 29 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 16; 3, арк. 311 – 311 зв.; 20].

Венгржанівський (Венгрженівський?) Володимир Фролович. Народився 1895 р. в м. Кам'янець Подільської губернії. Українець. Міщанин. Студент Київського політехнічного інституту. Закінчив «студентську школу прапорщиків». Військова спеціальність – сапер. Безпартійний. Інтернований до одного з польських таборів. Під час Другого зимового походу – молодший інженер інженерної сотні 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 16 листопада 1921 р. неподалік м. Базар. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 12 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 3; 3, арк. 24 – 24 зв.; 7].

Вередин Василь Ананійович. 1899, с. Вила Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив сільську школу. Безпартійний. В Армії УНР з 1920 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – санітар лазарету 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив, будучи пораненим. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 8; 3, арк. 118 – 118 зв.; 4; 12].

Вовк Арсен Дмитрович. Народився 2 березня 1900 р. в Подільській губернії. Селянин. Закінчив два класи міністерського училища. Телеграфіст. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 3-й гарматній бригаді 3-ї Залізної дивізії. Інтернований у табір м. Каліш. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [2, с. 16; 3, арк. 336 – 336 зв.; 20].

Вовк Арсеній Спиридонович. 1900, Подільська губернія [1, 101].

Ворепрівський Кирило Лаврендійович. Народився 1895 р. у Гайсинському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин.

Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 2-у курені 2-ї гарматної бригади 2-ї Волинської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак комендантської сотні 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 14; 3, арк. 266 – 266 зв.; 18].

Гирич Петро Трохимович. Народився 26 червня 1899 р. в м. Вінниця Подільської губернії. Українець. Міщанин. Закінчив чотири класи вищого початкового училища. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Служив у 6-й гарматній бригаді 6-ї Січової дивізії. Інтернований в один із польських таборів. Під час Другого зимового походу – в обозі 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 299 – 299 зв.; 19].

Гіньків (Гіньков ?) Михайло Євгенович. Народився 1887 р. в с. Імганівка Могилівського повіту Подільської губернії. Українець. Стан – «потомственный гражданин». Військовий чиновник військового часу. Студент юридичного факультету Київського університету імені Святого Володимира. В Армії УНР із 1919 р, служив на посаді діловода прикордонних військ. Під час Другого зимового походу – в інтенданстві штабу армії. Потрапив у полон 16 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 7; 3, арк. 85 – 85 зв.; 11].

Гловинський Мусій Миколайович. Народився 1896 р. в с. Темне Гайворонського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив церковно-приходську школу. Швець. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у гарматній бригаді 2-ї Волинської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї гарматної бригади 4-ї Київської дивізії. 17 листопада 1921 р. під с. Міньки потрапив у полон. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 98; 2, с. 12; 3, арк. 201 – 201 зв.; 4; 16].

Голуб Василь Григорович. Народився 1889 р. в с. Нова Соколівка Проскурівського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив два класи сільської школи. Безпартійний. До Армії УНР мобілізований у 1920 р. біля м. Сатанів. Під час Другого зимового походу – кашовар 2-ї бригади 4-ї Київської дивізії. 17 листопада 1921 р., будучи пораненим, потрапив у полон. Розстрі-

ляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 10; 3, арк. 155 – 155 зв.; 14].

Горков Іван Іванович. Народився 1898 р. в с. Пудлівці Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Інтернований в один із польських таборів. Під час Другого зимового походу – козак 2-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 98; 2, с. 12; 3, арк. 214 – 214 зв.; 16].

Грицарюк Нестір Павлович. Народився 1893 р. в с. Карабчіїв Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив сільську школу. Швець. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Під час Другого зимового походу – козак 1-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 14; 3, арк. 267 – 267 зв.; 4; 18].

Грицишин Олексій (Олекса ?) Григорович. Народився 1898 р. в с. Ятрівка Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Швець. Безпартійний. В Армії УНР з 1919 р. Служив у господарській частині 10-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 16; 3, арк. 308 – 308 зв.; 4; 20].

Гричковський Денис Власович. Народився 1897 р. в с. Букатинка Ямпільського повіту Подільської губернії. Росіянин. Селянин. Закінчив сільську школу. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак комендантської сотні при штабі 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив під час бою 17 листопада 1921 р. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 17; 3, арк. 349 – 349 зв.; 4; 21].

Губенко Зиновій Трифонович. Народився 19 березня 1899 р. в м. Ладижин Гайсинського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив двокласне народне училище. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Служив в інженерному батальйоні 3-ї Залізної дивізії. Інтернований у табір м. Каліш. Під час Другого зимового походу – козак 3-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки.

Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 285 – 285 зв.; 4; 19].

Гуменюк Карпо Григорович. Народився 1898 р. в с. Нова Соколівка Проскурівського повіту Подільської губернії. Українець. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Служив у 2-й гарматній батареї 2-ї бригади 2-ї Волинської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї гарматної батареї 4-ї Київського дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 98; 2, с. 13; 3, арк. 232 – 232 зв.; 4; 17].

Гуцало Михайло Олексійович (Олексійович ?). Народився 1883 р. в с. Глушківці Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив воєнно-фельдшерську школу. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. на посаді фельдшера 17-ї бригади 6-ї Січової дивізії. Під час Другого зимового походу – фельдшер лазарету 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон під с. Міньки 17 листопада 1921 р. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 8; 3, арк. 101 – 101 зв.; 12].

Данилевський Андрій Іванович. Народився 1901 р. в м. Немирів Подільської губернії. Українець. Міщанин. Закінчив чотири класи гімназії. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль потрапив у полон. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 9; 3, арк. 125 – 125 зв.; 13].

Довгий (Долгий ?) Юхим (по-батькові не вказано). Народився 1892 р. в Подільській губернії. Українець. Селянин. Закінчив церковно-приходську школу. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Інтернований у табір м. Александрів Куяльський. Під час Другого зимового походу – санітар лазарету 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 98; 2, с. 13; 3, арк. 233 – 233 зв.; 17].

Дробот Яків Васильович. Народився 1894 р. в с. Мала Лукашівка Липовецького повіту Київської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак 2-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під час бою біля с. Міньки.

Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 13; 3, арк. 240 – 240 зв.; 17].

Дрозденко Ясен Дем'янович. Народився 5 лютого 1901 р. в м. Кам'янець Подільської губернії. Українець. Селянин. Малограмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 47-у курені 16-ї бригади 6-ї дивізії. Інтернований в один із польських таборів. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 16; 3, арк. 329 – 329 зв.; 20].

Дудар Андрій Демидович. Народився 1889 р. у Проскурівському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 16; 3, арк. 313 – 313 зв.; 20].

Завальний (Завольний ?) Петро Каленикович. Народився 1894 р. в м. Кашлиці Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив Кам'янецьке середнє училище. Хімік цукрорваріння. Безпартійний. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 5; 3, арк. 54 – 54 зв.; 9].

Захаренко Спиридон Олексійович. Народився 1897 р. в м. Кам'янець Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив школу грамоти. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 6-й Січовій дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 16 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, 16; 3, арк. 321 – 321 зв.); 20].

Зубків Олексій (Олекса ?) Мусійович. Народився 1900 р. в с. Адамівка Летичівського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Учився в двокласному училищі. Писар. Безпартійний. В польському таборі для інтернованих зачислений до 4-ї Київської дивізії. Під час Другого зимового походу – писар 2-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. У полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 5; 3, арк. 53 – 53 зв.; 9].

Іванюк Дем'ян Павлович. Народився 1898 р. в с. Сокала Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Малограмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 28-у курені 10-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 1-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 14; 3, арк. 271 – 271 зв.; 18].

Калишський (Калитський ?) Дем'ян Іванович. Народився 1898 р. в Ямпільському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Інтернований в один із польських таборів. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль, будучи пораненим, потрапив у полон. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 9; 3, арк. 138 – 138 зв.; 4; 13].

Кисличук Іван Гнатович. Народився 1896 р. в с. Жабокрички Голованівського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – при господарчій частині 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під час бою під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 14; 3, арк. 245 – 245 зв.; 18].

Кишковський (Кишківський ?) Володимир Антонович. Народився 1897 р. в с. Коплевака Липовецького повіту Київської губернії. Українець. Міщанин. Закінчив п'ять класів Уманського комерційного училища і 2-у Київську школу прапорщиків. Безпартійний. Із 1919 р. проходив службу у 2-й Волинській дивізії Армії УНР. Був інтернований до табору м. Каліш. Під час Другого зимового походу – у резерві на становищі козака кінної сотні при штабі 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 16 листопада 1921 р. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 6; 3, арк. 75 – 75 зв.; 10].

Ковальський Дмитро Павлович. Рік народження не вказаний. У списках розстріляних зазначений вік – 24 роки. Народився в Подільській губернії. Національність – «православний». Міщанин. Закінчив два класи сільської школи. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Інтернований у табір м. Александров Куяльський. Під час Другого зимового походу – козак 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії.

Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 15; 3, арк. 301 – 301 зв.; 19].

Когун Сава Максимович. Народився 1893 р. в Кам'янецькому повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Малограмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак 1-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон, будучи пораненим. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 9; 3, арк. 135 – 135 зв.; 13].

Коханко Павло Григорович. Народився 3 листопада 1900 р. в с. Борівка Подільської губернії. Українець. Міщанин. Малограмотний. Чорноробочий. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. (30-й курінь 4-ї Київської дивізії). Інтернований в один із польських таборів. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 13; 3, арк. 239 – 239 зв.; 4; 17].

Краковський (Краповський ?) Максим Михайлович. Народився 1897 р. в с. Рожнятівка Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 30-у курені 10-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 1-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 14; 3, арк. 268 – 268 зв.; 4; 18].

Крижанівський Павло Павлович. Народився 1887 р. в с. Стара Шарапанівка Подільської губернії. Українець. Закінчив двокласне училище. Писар. Безпартійний. Під час Другого зимового походу – у резерві писарів при штабі 4-ї Київської дивізії. У полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94, 2, с. 5; 3, арк. 44 – 44 зв.; 9].

Крутокоп Яків Ельвович. Народився 1896 р. в м. Тернівка Подільської губернії. Єврей. Міщанин (батько, мати, брати і сестри служили на рибних промислах). Освіта домашня. Приказник. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Служив писарем 47-го куреня 6-ї Січової дивізії. Під час Другого зимового походу – писар інспекторської частини 2-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 16 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 лис-

топада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 7; 3, арк. 96 – 96 зв.; 11].

Кубельський Василь Феодосійович. Народився 1897 р. в с. Жабба Подільської губернії. Українець. Селянин. Освіта – «сільська». Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Служив у 3-й гарматній бригаді 3-ї Залізної дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. У полон потрапив 17 листопада під с. Малі Мінки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 102; 2, с. 17; 3, арк. 360 – 360 зв.; 21].

Куденський Євген Михайлович. Народився 1892 р. в м. Летичів Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив два класи міського училища. Старший писар. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – без посади при технічній сотні 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 7, 3, арк. 94 – 94 зв.; 11].

Кушлінський Адам Іванович. Народився 1891 р. в с. Макарове Ушицького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив двокласне народне училище і навчальну команду 6-ї Сибірської стрілецької дивізії. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 6-й та 3-й (3-я гарматна бригада) дивізіях. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї гарматної бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Малі Мінки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 14; 3, арк. 273 – 273 зв.; 18].

Лабун Сава Сергійович. Народився 14 січня 1893 р. в с. Рахнівка Гайсинського повіту Подільської губернії. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 2-й гарматній бригаді 2-ї Волинської дивізії. Інтернований до табору м. Каліша. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Малі Мінки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 282 – 282 зв.; 19].

Ладенюк Фома Михайлович. 1900 р. в Ямпільському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Служив у 20-у курені 6-ї Січової дивізії. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. У полон по-

трапив 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 14; 3, арк. 252 – 252 зв.; 4; 18].

Либко (Любко ?) Іван Павлович. Народився 1898 р. в с. Гальжбіївка Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив однокласну школу. Безпартійний. До Армії УНР був мобілізований 25 травня 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак (монтер) технічної сотні 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 102; 2, с. 18; 3, арк. 368 – 368 зв.; 4; 22].

Липовський Григорій Сергійович. Народився 1898 р. в с. Северинівка Кам'янської волості Ольгопільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив сільську школу. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї гарматної бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 14; 3, арк. 257 – 257 зв.; 18].

Майданюк Степан Іванович. Народився 1899 р. в с. Северинівка Брацлавського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив сільську школу. Чорноробочий. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – санітар лазарету 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив, будучи пораненим. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 8; 3, арк. 119 – 119 зв.; 4; 12].

Маницький Іван Михайлович. Народився 20 березня 1898 р. в м. Кам'янець Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив гімназію (у 1918 р.). Безпартійний. В Армії УНР у 1920 р. Інтернований в один із польських таборів. Будучи пораненим, потрапив у полон. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 10; 3, арк. 148 – 148 зв.; 14].

Марков Володимир Михайлович. Народився 17 квітня 1900 р. в с. Саврань Балтського повіту Подільської губернії. Росіянин. Селянин. Освіта – «чотири класи загальної освіти та два класи агрономічної школи». Землемір. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Служив у 8-у курені 3-ї гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії. Під час Другого зимового походу – козак комендантської сотні штабу 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон під с. Міньки. Розстріля-

ний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 98; 2, с. 13; 3, арк. 227 – 227 зв.; 17].

Маслоїд Василь Кирилович. Рік народження не вказаний. Зазначений вік – 23 роки. Народився в с. Голичинці Рожнятівської волості Ямпільського повіту Подільської губернії. Росіянин. Селянин. Закінчив сільську школу. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 102; 2, с. 17; 3, арк. 352 – 352 зв.; 4; 21].

Медвецький-Коваль Костянтин Васильович. Народився 1895 р. в с. Кочубіїв Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив середнє комерційне училище. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – помічник скарбника 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 6; 3, арк. 74 – 74 зв.; 10].

Мелентьєв (Мелентійів ?) Михайло Львович. Народився 25 березня 1898 р. в м. Ямпіль Подільської губернії. Українець. Міщанин. Закінчив двокласну школу. Писар. Безпартійний. До Армії УНР мобілізований 25 травня 1920 р. Під час Другого зимового походу – писар інтендантської частини 4-ї Київської дивізії. Будучи пораненим, потрапив у полон. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 7; 3, арк. 99 – 99 зв.; 11].

Мельник Петро Леонтіївич. Народився 1899 р. в с. Гальжбіївка Ямпільського повіту Подільської губернії. Селянин. Закінчив два класи школи. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – санітар лазарету 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. біля с. Звездаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 17; 3, арк. 346 – 346 зв.; 4; 21].

Мороз Максим Купріянович. Народився 11 серпня 1898 р. в с. Антонівка Соболівської волості Гайсинського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив церковно-приходську школу. Столяр. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак технічного куреня 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріля-

ний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1988 р. [1, с. 97; 2, с. 11; 3, арк. 169 – 169 зв.; 15].

Моцедарський Микола Олександрович. Народився 1892 р. в м. Вінниця Подільської губернії. Українець. Міщанин. Закінчив три класи комерційного училища. Садівник. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак технічної сотні 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1988 р. [1, с. 101; 2, с. 16; 3, арк. 318 – 318 зв.; 20].

Наавгуст Степан Якович. Народився 12 квітня 1897 р. в с. Сап'іжанка Рожнятівської волості Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Малограмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Інтернований в один із польських таборів, де працював кухарем. Під час Другого зимового походу – кухар 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. У полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1988 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 288 – 288 зв.; 4; 19].

Навродський (Навроцький ?) Василь Сидорович. Народився 18 січня 1900 р. в Могилівському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив чотири класи вищого початкового училища. Телеграфіст. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-го куреня 2-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1988 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 298 – 298 зв.; 19].

Нароган Сидір Іванович. Народився 1900 р. в Ямпільському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив три класи сільської школи. Безпартійний. Під час Другого зимового походу – в обозі 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1988 р. [1, с. 101; 2, с. 17; 3, арк. 346 – 346 зв.; 4; 21].

Новоленик Євген Ларіонович. Народився 1898 р. в м. Бар Подільської губернії. Українець. Міщанин (ремісник). Безпартійний. Закінчив сільськогосподарське училище і Житомирську школу прапорщиків. Садівник. Безпартійний. Якийсь час був помічником начальника міліції в м. Бар. В Армії УНР із 1919 р. Під час Друго-

го зимового походу – сотник на становищі козака в 2-й бригаді 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 16 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 5; 3, арк. 45 – 45 зв., 50 – 50 зв.; 9].

Онищенко Іван Степанович. Народився 1898 р. в м. Ямпіль Подільської губернії. Українець. Міщанин. Закінчив три класи початкової школи. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 98; 2, с. 12; 3, арк. 205 – 205 зв.; 4; 16].

Опороснюк (Оперсюк ?) Григорій Каленикович. Народився 1900 р. в с. Рожнятівка Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Малограмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [2, с. 101; 2, с. 16; 3, арк. 315 – 315 зв.; 4; 20].

Очеретний Тимофій Степанович. Народився 1899 р. в с. Ямпільському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із травня 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак 2-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада під с. Малі Міньки, будучи важко пораненим. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 10; 3, арк. 147 – 147 зв.; 4; 14].

Петренко Іван Діонісійович. Народився 3 серпня 1897 р. в с. Серби Могилівського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Безпартійний. В Армії УНР від початку 1919 р. до травня 1919 р., коли дезертував до Червоної армії. Потрапивши в полон, був прикріплений до 19-го полку 7-ї бригади 3-ї Залізної дивізії. Інтернований у табори міст Каліш та Прикуличі (Польща). Під час Другого зимового походу – хорунжий 4-ї Київської дивізії. Будучи пораненим, потрапив у полон 17 листопада 1921 р. біля с. Звіздаль. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 12 березня 1998 р. [2, с. 2; 3, арк. 3 – 3 зв.; 6].

Песецький Михайло Миколайович. Народився 1899 р. в с. Коси Ямпільського повіту Подільської губернії. Поляк. Селянин. Закінчив церковно-приходську школу. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак комендантської

сотні штабу 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [2, 100; 2, с. 16; 3, арк. 309 – 309 зв.; 4; 20].

Пищанський Тарас Якович. Народився 1901 р. в Балтському повіті Подільської губернії. Росіянин. Закінчив сільську школу. В графі «партійність» зазначено: «петлюрівської партії». В українській армії з 1918 р. Служив у 30-у курені 4-ї Київської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 102; 2, с. 18; арк. 375 – 375 зв.; 22].

Поломарчук (Паламарчук ?) Олександр Якимович. Народився 1897 р. в с. Моївка Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Малограмотний. Чорноробочий. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Інтернований у табір м. Александрів Куявський, де працював робітником на кухні. Під час Другого зимового походу – козак 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 14; 3, арк. 270 – 270 зв.; 4; 18].

Постелинський Діонісій Людвигович. Народився 1896 р. в с. Телепеньки Вінницького повіту Подільської губернії. Поляк. Селянин. Закінчив навчальну команду. Єфрейтор. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 2-у полку 7-ї бригади 3-ї Залізної дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 97; 2, с. 12; 3, арк. 193 – 193 зв.; 16].

Радій Дмитро Петрович. Народився 1897 р. в с. Бабчинці Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Малограмотний. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Під час Другого зимового походу – козак 1-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 286 – 286 зв.; 19].

Рижан (Рижак ?) Павло Сергійович. Народився 1897 р. в Ладжинській волості Уманського повіту Київської губернії. Служив у 1-й сотні 4-го полку 2-ї бригади 6-ї Січової дивізії. Під час Другого Зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада

да 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [2, с. 9; 3, арк. 134 – 134 зв.; 13].

Розпашинюк (Распашинюк ?) Андрій Семенович. Народився 20 серпня 1899 р. в м. Літин Подільської губернії. Українець. Міщанин. Без освіти. Швець. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Інтернований в табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – швець у нестройовій сотні 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 97; 2, с. 11; 3, арк. 182 – 182 зв.; 15].

Сvirгодський (Сvirгорський ?) Володимир Іванович. Народився 15 вересня 1891 в м. Кам'янець Подільської губернії. Українець. Міщанин. Малограмотний. Каменяр. Безпартійний. З 1914 р. був у полоні в Німеччині. Повернувшись 1920 р. додому, мобілізований 1 вересня до Армії УНР. Під час Другого зимового походу – обозний при штабі 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон, будучи пораненим. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 9; 3, арк. 134 – 134 зв.; 13].

Силецький Володимир Михайлович. Народився 1896 р. в Могилівському повіті Подільської губернії. Українець. Дворянин. Закінчив сім класів гімназії у м. Бар. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. (до 4-ї Київської дивізії армії УНР мобілізований 28 жовтня 1920 р. в с. Бригідівка Могилівського повіту). Під час Другого зимового походу – козак (старшина ?) 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 17; арк. 337 – 337 зв.; 21].

Слободенюк Леонтій Федорович. Народився 1898 р. в м. Брацлав Подільської губернії. Українець. Міщанин. Закінчив три класи ремісничого училища. Токар по дереву. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 16; 3, арк. 331 – 331 зв.; 20].

Слободян Антон Васильович. Народився 1896 р. в с. Баловиця Кам'янецького повіту Подільської губернії. Росіянин. Селянин. Закінчив сільську школу. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 3-у курені 4-ї Київської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада

1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 304 – 304 зв.; 19].

Слободян Филімон Кирилович. Народився 9 квітня 1892 р. в с. Чернятка Гайсинського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Під час Другого зимового походу – козак 1-го полку 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Звездаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; арк. 275 – 275 зв.; 19].

Скорич Левко Іванович. Народився 1900 р. в Ямпільському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 21 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 16; 3, арк. 334 – 334 зв.; 20].

Соколовський Станіслав Аполович. Народився 1896 р. в Подільській губернії. Поляк. Міщанин. Закінчив два класи училища. Прикажчик. Безпартійний. В Армії УНР із травня 1920 р. Під час Другого зимового походу – козак 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Будучи пораненим, потрапив у полон під с. Малі Міньки. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 10; 3, арк. 144 – 144 зв.; 14].

Старенький Яків Никифорович. Народився 20 жовтня 1896 р. в с. Боговиця Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив шість класів 2-ї Одеської гімназії та 2-у Одеську школу прапорщиків. Поручик. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – старшина 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 7; 3, арк. 90 – 90 зв.; 4; 11].

Стародуб Никифор Григорович. Народився 1897 р. в с. Джурин Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив однокласне народне училище. Канцелярист. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – писар штабу 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. в бою під с. Малі Міньки. Розстріляний 22

листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 6; 3, арк. 64 – 64 зв.; 10].

Стрижельницький Олександр Олістратович. Народився 1890 р. в м. Кам'янець Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив двокласне міське училище та Житомирську школу прапорщиків (у 1916 р.). Писар. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Під час Другого зимового походу – начальник нестройової частини при штабі 4-ї Київської дивізії. У полон потрапив 16 листопада під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 4; 3, арк. 40 – 40 зв.; 8].

Танасечук (Таносечук ?) Павло Варфоломійович. Народився 1900 р. в с. Медівка Липовецького повіту Київської губернії. Українець. Селянин. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Під с. Міньки, будучи пораненим, потрапив у полон. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 10; 3, арк. 150 – 150 зв.; 14].

Токаревич Костянтин Антонович. Народився 1886 р. в Кам'янецькому повіті Подільської губернії. Українець. Міщанин. Закінчив два курси юридичного факультету. Писар. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Під час Другого зимового походу – писар 4-ї Київської дивізії. Будучи пораненим, 16 листопада 1921 р. під с. Міньки потрапив у полон. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 8; 3, арк. 113 – 113 зв.; 12].

Тройнюк Юхим Прокопович. Народився 1892 р. в с. Летава Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Інтернований в один із польських таборів. Під час Другого зимового походу – козак 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон, будучи важко пораненим. Розстріляний 23 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 96; 2, с. 10; 3, арк. 147 – 147 зв.; 4; 14].

Тронько Авксентій (Олексій ?) Іванович. Народився 3 лютого 1890 р. в с. Соколюк Чеботарівської волості Ольвіопільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив двокласне училище та фельдшерську школу. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Фельдшер. Інтернований у табір м. Водовіці (Польща). Під

час Другого зимового походу – фельдшер 4-ї Київської дивізії. Будучи пораненим, 17 листопада 1921 р. потрапив у полон біля с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 12 березня 1998 р. [1, с. 93; 4].

Тютюнник Степан Максимович. Народився 1894 р. в с. Шатава Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив сільську церковно-приходську школу. Литоноша. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – при відділі постачання 4-ї Київської дивізії. У полон потрапив під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 7; 3, арк. 100 – 100 зв.; 11].

Уланов Олександр Володимирович. Народився 1901 р. в с. Бандурів Балтського повіту Подільської губернії. Росіянин. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – козак 1-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 276 – 276 зв.; 19].

Усик Автоном Максимович. Народився 1896 р. в с. Молдавка Балтського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Малограмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. в с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 14; 3, арк. 258 – 258 зв.; 18].

Фарафонов Мусій Федотович. Народився 5 лютого 1898 р. в Ямпільському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак штабної сотні 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 17; 3, арк. 341 – 341 зв.; 21].

Федоренко-Євтухів Микола Іванович. Народився 1900 р. в м. Кам'янець Подільської губернії. Українець. Міщанин. Закінчив церковно-приходську школу. Писар. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час

Другого зимового походу – писар 2-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. У полон потрапив у районі сіл Малі і Великі Міньки. Розстріляний 21 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 95; 2, с. 7; 3, арк. 98 – 98 зв.; 11].

Федоренко Іван Петрович. Народився 3 червня 1893 р. в Могилівському повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив три класи сільськогосподарської школи. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Служив у 2-й гарматній бригаді 2-ї Волинської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Звіздаль. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 259 – 259 зв.; 19].

Федорук Павло Лаврентійович. Народився 1900 р. в с. Дорошівка Ямпільського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Освіта – «домашня». Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – при обозі 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 98; 2, с. 13; 3, арк. 217 – 217 зв.; 17].

Харжевський Володимир Степанович. Народився 1902 р. в м. Піщанка Подільської губернії. Селянин. Закінчив сільське двокласне училище. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – писар штабу 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 16 листопада 1921 р. під с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 6; 3, арк. 67 – 67 зв.; 10].

Хозинський Степан Гаврилович. Народився 17 листопада 1898 р. в с. Почапінці Кам'янського повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський, де став на облік 10-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 290 – 290 зв.; 19].

Чорний Василь Микитович. Народився 1896 р. в с. Кадіївці Кам'янецького повіту Подільської губернії. Українець. Селянин. Швець. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Під час Другого зимового походу – в обозі 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22

листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 100; 2, с. 15; 3, арк. 297 – 297 зв.; 19].

Чубко Федір Федорович. Народився 1900 р. в с. Кошаринці Ольгопільського повіту Подільської губернії. Українець. Закінчив церковно-приходську школу. Чорноробочий. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 16 листопада 1921 р. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 99; 2, с. 14; 3, арк. 251 – 251 зв.; 18].

Швець Василь Максимович. Народився 1895 р. в Подільській губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – козак 2-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 97; 2, с. 11; 3, арк. 179 – 179 зв.; 15].

Швець Федір Федорович. Народився 1885 р. в с. Баговець Баговецької волості Кам'янецького повіту Подільської губернії. Росіянин. Селянин. Закінчив сільську школу. Безпартійний. В українській армії з 1918 р. Під час Другого зимового походу – в обозі 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 17; 3, арк. 342 – 342 зв.; 21].

Шиманський Карпо Герасимович. Народився 1900 р. в Подільській губернії. Українець. Селянин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу – козак 2-го куреня 2-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 24 квітня 1998 р. [1, с. 97; 2, с. 11; 3, арк. 177 – 177 зв.; 15].

Шипованов (Шипованів ?) Яків Петрович. Народився 1899 р. в м. Ямпіль Подільської губернії. Українець. Міщанин. Неграмотний. Безпартійний. В Армії УНР із 1920 р. Під час Другого зимового походу – в господарській частині 4-ї Київської дивізії. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, с. 101; 2, с. 17; 3, арк. 343 – 343 зв.; 21].

Штан (Штван ?) Іван Федорович. Народився 1898 р. в м. Ямпіль Подільської губернії. Українець. Селянин. Освіта: «вища по-

чаткова». «Вольнопределяющийся». Писар. Безпартійний. За «радянської влади» – секретар повітової військової комісії. В 1920 р. – писар 10-ї бригади 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 16 листопада 1921 р. під с. Малі Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 25 березня 1998 р. [1, с. 94; 2, с. 6; 3, арк. 65 – 65 зв.].

Ярешенчук Петро Лукич. Народився 1897 в Кам'янецькому повіті Подільської губернії. Українець. Селянин. Закінчив три класи сільської школи. Безпартійний. В Армії УНР із 1919 р. Під час Другого зимового походу – козак 2-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 р. Розстріляний 22 листопада 1921 р. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [1, 98; 2, с. 12; 3, арк. 206 – 206 зв.; 16].

Героям слава!

Джерела та література

1. Список військовополонених-повстанців армії УНР, розстріляних 23 листопада 1923 р. під селищем Базар Волинської губернії / Упоряд. Сергій Литвин // Воєнна історія. – № 5 (59), 2011. – С. 93 – 102.

2. Рейд у вічність / Під заг. ред. Романа Коваля; Коваль Р. М., Рог В. О., Стегній П. А. – К.: Видавництво «Діокар», 2001.

3. Державний архів СБ України, фонд 6, справа 74629-ФП, том. 1.

4. uk.wikipedia.org/wiki/Список_воєнків_армії_УНР,_розстріляних_більшовиками_під_Базаром_1921_року

5. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----_594/?p=1

6. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----_594/?p=2

7. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----_594/?p=3

8. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----_594/?p=4

9. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----_594/?p=5

10. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----_594/?p=6

11. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----_594/?p=7

12. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=8

13. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=9

14. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=10

15. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=11

16. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=12

17. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=13

18. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=14

19. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=15

20. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=16

21. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=17

22. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=18

23. web.archive.org/web/20130625212215/http://unknownwar.info/-----

_594/?p=19

24. Герчанівський Дмитро. Вигнати окупанта. – Мюнхен: Видання Крайової управи Братства кол. Вояків 1-ї Української Дивізії УНА в Німеччині, 1963. – С. 121 – 122.

*Наталія КУЗЬМІНЕЦЬ,
Олена СТАДНИК*

УЧАСТЬ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГРУПИ У ДРУГОМУ ЗИМОВОМУ ПОХОДІ

У статті висвітлено участь Подільської групи Армії УНР у Другому зимовому поході. Автори визначили головні завдання Подільської групи та її участь у підготовці антибільшовицького виступу; простежили співпрацю з повстанським рухом в Україні; показали напрям руху групи та розкрили ступінь успішності виконання поставлених перед керівництвом групи завдань та наслідки їх операції для перебігу рейду в цілому.

Ключові слова: Армія УНР, Подільська група, антибільшовицький виступ.

В умовах розбудови української державності та становлення національної свідомості українського народу важлива роль належить пам'яті про героїчні сторінки вітчизняної історії. Однією з таких сторінок є національно-визвольна боротьба українського народу у 1917 – 1921 рр., яка вплинула на долю української державності. Важливою і останньою спробою досягти успіху у війні з більшовиками та відновити втрачену державність став Другий зимовий похід. Необхідність звернутися до переосмислення і детальнішого вивчення цих подій пов'язана зі сторіччям Другого зимового походу. Саме цим і обумовлюється актуальність даної статті.

Події Листопадового рейду 1921 р. відображені в історичній літературі та в спогадах учасників. Вивчення розпочалося ще в радянський період, проте, ідеологічний тиск не дозволив об'єктивно висвітлити організацію і проведення Другого зимового походу, трактуючи його як «політичний бандитизм». До таких досліджень можемо віднести праці А. Залевського [1], Ю. Гая [2], О. Кучера [3]. Сучасні вчені, критично аналізуючи радянську історіографію та джерела, концептуально переглянули проблему Другого зимового походу. Найбільш повно ці події вивчали С. Литвин [4], О. Веремійчик [5], Р. Коваль [6], Я. Файзулін [7]. Одним і малодос-

ліджених епізодів Листопадового рейду є участь у бойових операціях Подільської групи Армії УНР.

У жовтні – листопаді 1921 р. відбулася військова операція Армії УНР проти більшовицьких збройних формувань в Україні. Ці події увійшли в історичну літературу під назвою Другого зимового походу (або Листопадового рейду 1921 р.). Головною метою була необхідність скоординувати дії повстанців і вигнати за межі України окупаційні війська. Ідея походу належала С. Петлюрі, який наприкінці жовтня офіційно призначив командувачем Ю. Тютюнника. Причинами походу, окрім допомоги партизанському рухові в Україні, стала також необхідність припинення вивезення продовольства до РСФСР. Певну допомогу надали поляки, які не перешкоджали використанню інтернованих українських військ та надали деяку військову допомогу.

План виступу обговорили 27 жовтня 1921 р. на військовій нараді у с. Мицьках. Планувалося повстанську армію поділити на 3 частини: Волинську, Подільську та Бессарабську. Керівником Волинської групи було призначено генерал-хорунжого Ю. Тютюнника, Подільської – підполковника Михайла Палія (згодом Сергія Чорного), Бессарабської – генерал-хорунжого Андрія Гулія-Гуленка. За твердженням В. Вериги, найчисельнішою стала Волинська група (879 чол.), Подільська нараховувала до 700 чол., Бессарабська – біля 300 осіб [8, с. 44]. Перед кожною із груп було поставлено завдання. Подільська група мала відволікати увагу червоноармійських загонів, в подальшому об'єднатися з головною Волинською групою і вирушити до Києва.

Архівні джерела повідомляють, що радянське керівництво знало про підготовку антибільшовицького походу і вжило для протидії відповідних заходів. У постанові ВУЦВК від 10 листопада Подільська, Київська, Одеська та Волинська губернія оголошувалися територіями, на яких діяли «бандитські» загоони. Першочерговим завданням стала необхідність їм протидіяти та припинити наступ. Для цього більшовицьке керівництво з метою підкріплення місцевих гарнізонів вислало кавалерійську та дві стрілецьких дивізії [9, арк. 25].

Подільська група Армії УНР зорганізувалася у середині жовтня 1921 р. і відразу попрямувала з м. Александрова в район Копичинців-Хоростокова (до галицького Поділля). Передбачалося,

що вояки повинні були пройти через Бар – Хмільник – Вінницю і до 10 листопада прибути до Малина – Радомишля. Керівником штабу обрали В. Оксюка, оперативний відділ очолив Пустовойт. Військову координацію здійснювали загони Дищенка, Пашенка та П. Суморківа. Утворено два відділення, які повинні були проводити бойові дії в районі Кам'янця-Подільського та Лянцкоруня. У ніч з 23 на 24 жовтня вони підійшли до кордону. Великою проблемою для Подільської групи була нестача озброєння. Вони мали лише 100 ручних гранат, 200 рушниць та понад 10 тис. набоїв. Це деякою мірою деморалізувало військо, проте частину зброї вирішили відбити у більшовиків. Не кращим було і військове обмундирування, більшість вояків прибула в лахмітті, навіть без черевиків [10, с. 28]. Тому першочергово командування мало вирішити проблему озброєння вояків.

25 жовтня невеликий повстанський загін на чолі з поручиком Сумароковим першим таємно перетнув кордон неподалік Гусятин. Це сталося завдяки сприятливій для повстанців погодній ситуації, оскільки через хуртовини прикордонники не помітили загін. Знешкоджено було понад 40 прикордонників [11, с. 86]. Українське населення спочатку не проінформувало про похід Подільської групи, тому загін не отримав від нього необхідної матеріальної та військової допомоги. Не знав про похід і подільський повстанський отаман Я. Гальчевський-Орел, хоча проводив диверсійні заходи проти більшовицьких частин, які переслідували групу М. Палія-Сидорянського.

Наступного дня через кордон перейшла головна частина Подільської групи, це стало першою перемогою, яка повернула повстанцям запал і віру, довела слабкість більшовицької прикордонної служби. Ще один загін Подільської групи підійшов до с. Іваньківці та знищив червоноармійський загін, який дислокувався неподалік. Одяг і зброю повстанці розподілили між собою [12, с. 208]. Українське населення нарешті дізналося про просування Подільської групи і допомогло провізією та одягом. Це дозволило просунути далі, до с. Лісоводи. Дорогою біля с. Вільхівці відбувся бій із червоноармійцями. Вбито 14 червоноармійців та захоплено скоростріли, набої, коней. Вдалими для повстанців стали бої в Лісоводах.

Подільська група рухалася в північно-східному напрямку. Розвідувальну роботу по селах і хуторах здійснював кінний відділ, який був перевдягнутий в червоноармійську форму, що давало можливість раптових нападів. Загін підполковника Палія оволодів Вільхівцями і вирушив до Бедриковців, а вже 27 жовтня – в бік Проскурова. Неподалік Ярмолинців натрапили на більшовицьку ворожу піхоту, яку вдалося знищити і здобути одяг і зброю [12, с. 86]. Група пройшла через с. Олексинець, Кадіївку, Сутковці, уникаючи зустрічі з 1-м кінним корпусом червоних козаків, який перебував у м. Бар. Загін Сумарокова 28 жовтня приєднався до головного відділу Палія. На загальному зібранні підполковник Палій змінив Сумарокова, призначивши Антончика, і цей загін продовжив рух відразу за колоною Палія.

На шляху до с. Згарки повсталі зустрілися з кавалерійською дивізією Григорія Котовського, зав'язався рукопашний бій. Котовці тікали, а кіннота повсталих рубала втікачів. Здобули скоростріли, тачанку, коней. Котовському ледь вдалося втекти [12, с. 212].

В цей час більшість червоного війська була зосереджена в Деражні, тому рухатися в цьому напрямку було вкрай небезпечно. Важливо було непомітно перейти відрізок Жмеринка – Деражня. В Заньковецько – Вініковецькому районі діяв відділ отамана Шпака, який пообіцяв командуванню Подільської групи можливість перепочити [8, с. 71].

29 жовтня загін Подільської групи підійшов до Старої Гути. До його складу вже входило 90 кіннотників, яких розділили на 4 чоти. 9-та дивізія Котовського, яка дислокувалася в Барі, оточила Стару Гуту. 30 жовтня відбувся бій. Подільська група перемогла і це вселило віру і надію. Із Старої Гути загін вирушив у с. Голенищів (Летичівський район), далі – на Педоси, Березну, Майдан Вербецький, Погорілу, Росоху. 31 жовтня загін перепочив у Лозовій, потім переправився через р. Бог. Наступного дня 1 листопада біля с. Авратин відбувся бій, Палія було поранено. Під охороною 12 кіннотників його відправили до радянсько-польського кордону, а керівником загону вирішили обрати підполковника Сергія Чорного [12, с. 214 – 215].

Перемоги Подільської групи активізували червоноармійські загони. Московська преса називала повсталих бандитами, які те-

роризують радянську Україну. А сам Подільський похід зображали як бандитський напад. До знищення Подільської групи залучили найкращі військові сили. 2 листопада загін Чорного підійшов до с. Камінь, потім вирішили просуватися в бік с. Биківки, де за селянськими донесеннями перебував більшовицький загін, який потім ліквідували. Українська розвідка завдяки місцевому населенню була добре проінформована про розташування червоних сил і тому повстанцям вдавалося оминати небезпечні території.

Нарешті 4 листопада Волинська група генерал-хорунжого Юрія Тютюнника перейшла кордон і планувала об'єднатися з Подільською групою. З цією метою 6 листопада Подільська група рушила до с. Нянівці. Проводилася розвідка навколишніх територій, яка мала встановити місцезнаходження Волинської повстанської групи. Однак лише 9 листопада, під час переходу через села Велике Клеще та Рудня Базарська, вояки Подільської групи дізналися, що Волинська група зазнала поразки у бою під Коростенем і відійшла у напрямку села Чоповичі. Командування Подільської групи вирішило наздогнати головні повстанські сили і наказало рухатися в напрямку містечка Базар. На шляху було знищено більшовицький каральний відділ з 40 червоноармійців і 8 чекістів. 12 листопада Подільська група прибула до с. Мірча, де планувалося об'єднатися з Волинською групою. Саме тут повстанці опинилися в епіцентрі розташування червоноармійців. Відбувалися постійні дрібні сутички з ворогом. До керівництва Подільської групи надійшла інформація про те, що головні війська Ю. Тютюнника попрямували до Базару, а звідти планували прямувати на Київ. 19 листопада головні сили Подільської групи підійшли до с. Забуяння на Макарівщині і вирішили перепочити. Погодні умови були вкрай важкими, всі шляхи було завалено снігом і це надто ускладнювало просування уперед. У с. Забуянні на нараді було вирішено, враховуючи всі обставини, повернутися назад. І вже наступного дня, 20 листопада, Подільська група розпочала рух назад до українсько-польського кордону. До них дійшла звістка про поразку основних сил. Просуваючись до кордону, повсталі дякували отаманам Орлику і Струку за надану військову допомогу, частина вирішила залишитися в отаманських загонах [13, с. 194].

Перехід до кордону тривав до 5 грудня 1921 р., наступного дня учасники Подільської групи кордон перейшли між м. Острога та с. Милетин і здали озброєння польському уряду.

Отже, Зимовий похід війська Армії УНР не мав очікуваних результатів. Проте, це була остання спроба української армії в часи національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. вигнати більшовицькі війська за межі України. Діяльність Подільської повстанської групи показала бажання повернути територію і засвідчила мужність у бажанні визволення від червоних загонів.

Джерела та література

1. Залевський А. Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) // Український історичний журнал. 1959. № 4. С. 90 – 98.

2. Гай Ю. З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її “спадкоємців”. К. : Молодь, 1980. 111 с.

3. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. Харків, 1971.

4. Литвин С. Другий зимовий похід армії Української Народної республіки // Воєнна історія, № 5 – 6, 2002.

5. Веремійчик О. Другий зимовий похід або Листопадовий рейд. К.: Видавництво О. Теліги, 2006. 248 с.

6. Коваль Р. М., Рог В. О., Стегній П. П. Рейд у вічність. К.: Видавництво «Діокор», 2001. 126 с.

7. Файзулін Я. М. Другий зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 років: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. К., 2008. 236 с.

8. Верига В. Листопадовий рейд. К.: Видавництво Олени Теліги, 1995. 192 с.

9. ЦДАВО. Ф. 4. Оп.1. Спр. 21.

10. Файзулін Я., Скальський В. Перелоги Української революції: Другий зимовий похід Армії УНР. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. 41 с.

11. Сумароків П. Я ще живу // Вісті. Мюнхен, 1968. Ч. 130. С. 85 – 87.

12. Заренко Д. На партизанці // За державність, 1932. № 3. С. 206 – 225.

13. Плазова Т. І. Бессарабська та Подільська групи армії УНР у Другому зимовому поході // Науковий вісник ЛНУВМБТ ім. С. Гжицького. Т. 10. № 2 (37). Частина 5. 2008. С. 192 – 195.

Юрій СТЕПАНЧУК

МІСТО КОРОСТЕНЬ У ПЛАНАХ УЧАСНИКІВ ДРУГОГО ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ УНР

Місто Коростень (літописний Іскоростень) є одним із найдавніших поселень України. «Повість минулих літ» увічнила цю древлянську столицю тим, що яскраво розповіла про повстання міщан проти київського князя Ігоря в 945 році, який намагався двічі посліпль стягнути з них щорічну данину. Відомою стала й жахлива помста княгині Ольги древлянам за смерть чоловіка: населення міста було страчено або продано в рабство, а Коростень зруйновано й спалено дощенту, так що писемні згадки про нього зникли на довгі двісті п'ятдесят років.

Удруге заявити про себе Коростеню судилося вже на початку ХХ століття. На той час місто перетворилося на стратегічний залізничний вузол, де збігалися рейкові й шосейні шляхи з Кисва, Ковеля, Житомира, Новограда-Волинського та Овруча. Тому в роки Української національної революції 1917 – 1921 рр. місто прагнули контролювати більшовицькі війська, війська Центральної Ради, гетьмана Павла Скоропадського, Директорії, німецькі війська чи Біла армія генерала Денікіна. До речі, саме в Коростені Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським 25 лютого 1918 року затвердила Тризуб як герб Української Народної Республіки.

На початку 1921 року територію України (окрім Галичини, Волині, Буковини та Закарпаття) окупувала Червона армія Радянської Росії чисельністю понад 1 млн. осіб. Тут було встановлено більшовицький режим, який виявив себе в насильницькому вилученні продовольства в селян (продрозверстка), голоді, заборони

торгівлі, приватної власності, оренди, власності на землю, найманої праці, церкви. Лютував масовий «червоний терор» – фізичне знищення інтелігенції, заможних селян та українських патріотів каральними органами радянської влади, зокрема, чекістами.

Нерівна кровопролитна боротьба з червоними окупантами змусила бійців Армії УНР полишити Україну та перебраться на територію сусідньої Польщі, де їх інтернували в спеціально створених військових таборах. Переважна більшість рядових вояків та їхніх старшин не покидала надії й була готова в будь-який момент повернутися в Україну та продовжити боротьбу з ворогом.

Час для виступу було заплановано на жовтень 1921 року, коли з таборів інтернованих українських військових у Польщі була сформована Повстанча Армія, яку очолив Юрій Тютюнник. Повстанці сформували три армійські групи – Подільську, Бессарабську та Волинську. Остання була найбільшою, налічувала понад тисячу осіб, командування якою залишив за собою Юрій Тютюнник. Метою Повстанчої Армії було перейти кордон і підняти загальне збройне повстання проти червоних загарбників на всій території України. Події цього безпрецедентного військового походу дістали назву «Другий зимовий похід Армії УНР», або «Листопадовий рейд» і стали однією з найбільш героїчних сторінок в історії України.

У ніч з 3 на 4 листопада 1921 року Волинська група біля села Борове (за 30 км від Олевська) перейшла польсько-український кордон і вирушила в напрямі Коростеня. «Радісно було і весело всім, – згадує учасник рейду, – і віра в здобуття Коростеня, а там – так потрібних для цієї кампанії зброї, амуніції й теплого одягу – була непохитна!... А нам так треба було зброї, зброї й зброї... Набоїв, набоїв!... Одягу!... Це ми могли тільки придбати на «наших складах» в Коростені» [1, с. 7].

За звітом начальника штабу полковника Юрія Отмарштейна, у складі Волинського відділу воювало 155 старшин, 613 рядових козаків, з яких лише половина мала рушниці, та 32 кіннотники. Увесь обоз складався з 15 хур, на яких були: холодна зброя, підривний матеріал, шпиталь і скарбниця [2, с. 12]. Про вкрай погане військово-матеріальне забезпечення учасників Другого зимового походу йдеться в таких свідченнях: «...навіть усім рушниць не стало... Мали декілька кулеметів «Кольта», які за браком коней по-

садили на вози з волами. Уявити собі сутичку з червоними з кулеметами на волах! Крім того, мали ще зброю: два вози (на волах) зі списами... Так ми були озброєні!» [1, с. 7]. Сотник Гриць Рогозний згадував: «Більшість вояків і старшин були босі й погано одягнені. Жакхливий вигляд мав цей похід: босі, в лахміттях козаки стрибали по снігу, тримаючи спис або важку німецьку шаблю. Але, незважаючи на лихе озброєння та ще гірший одяг, усі переповнені ентузіазмом і вірою в перемогу та у своїх старшин, що їх провадили, вирушили в похід» [5, с. 99].

На ранок повстанці підійшли до села Майдан Голишівський, де роззброїли загін прикордонної охорони, здобули 60 рушниць та два кулемети. Серед полонених виявилось вісім членів комуністичної партії, яких за рішенням польового суду тут же розстріляли [5, с. 87]. 5 листопада повстанці розгромили загін чекістів у селі Жубровичі та захопили склад харчових продуктів, награваних більшовиками як «продподаток», які роздали місцевим селянам [5, с. 102].

Показовими є факти про ставлення населення до українських повстанців: «Люди радо вітали й приймали нас..., розпитували про мету нашого походу..., оповідали, як господарюють червоні..., як жорстоко розправляються зі своїми ворогами. Скрізь був страх перед червоними панамі... Оповідали ми про свою мету, але, не бачачи великих сил, не дуже поспішали вступати до нас...» [1, с. 7].

6 листопада в селі Піски на службовій нараді був складений план захоплення Коростеня, де розміщувалися великі військові склади зі зброєю, кіньми та військовим майном [4, с. 36]. Тут також були розташовані склади зерна та інших сільськогосподарських продуктів, відібраних у селян як податок і призначених для відправки до Росії. Ю. Тютюнник зауважив, що захоплення такого важливого стратегічного пункту, де є радіостанція, телеграфна й телефонна станції, наробило б чимало розголосу і стало б сигналом до всенародного повстання [5, с. 103]. У Пісках був повішений комуніст, який, за доказами селян, розстріляв 53 українці [2, с. 13].

За різними відомостями, у Коростені стояла 132-а бригада Червоної армії, 4-й трудовий батальйон, 100 кіннотників, дві роти Волинського полку особливого призначення, 100 бійців залізничного полку, 70 бійців 395-го полку, різні допоміжні команди, а також міліція, місцева «чека» тощо. По селах навколо міста були

розміщені 133-я піхотна бригада та 395-й полк [5, с. 105]. Згодом надійшло повідомлення, що з Києва до Коростеня приїхало два поїзди, один із 9-ма гарматами на платформах, а другий, заповнений більшовицькою піхотою до тисячі вояків [5, с. 104].

Удар по місту було вирішено завдати 7 листопада о 5.30 головними силами повстанців, які наступали через Жупани, Кожухівку та Чигири. Водночас відділ полковника Леоніда Ступницького (60 вояків) мав атакувати Коростень із півдня. Однак підрозділ останнього підійшов до міста раніше умовленого часу, несподівано для більшовиків розпочав атаку й захопив центр міста, проте втримати його не зміг [2, с. 13]. Особливою відвагою відзначився тут підполковник Іван Ремболович. Результатом стрімкого, але короткого заволодіння містом стало звільнення з місцевої в'язниці 600 чоловік, було розстріляно 20 чекістів, убито командира та начальника штабу 132-ї бригади, знищено багато червоноармійців, ще 100 взято в полон. Повстанці втратили убитими 7 старшин та 12 козаків [3, с. 17].

Головна колона повстанців розпочала наступ від села Чигири на північний край Коростеня, але наштовхнулася на добре організований захист і сильний кулеметний вогонь. Гостра нестача боеприпасів у затяжному чотиригодинному бою та небезпека нападу панцерників із гарматами, що прибули із Житомира, змусили Ю. Тютюнника припинити наступ і повернутися в село Чигири [с. 2, 13].

По дорозі Іван Ремболович запропонував Ю. Тютюннику ще раз спробувати захопити Коростень, аргументуючи це тим, що більшовики наразі безпечно радіють перемозі. Для здійснення плану він просив, щоб йому дали один курінь вояків, два кулемети та 5 – 10 тисяч набоїв, і він прорве московський захист і займе Коростень з його воєнними припасами. Полковника підтримав і начальник штабу Юрій Отмарштейн. «Зайнявши Коростень, – говорив Ремболович, – ми будемо забезпечені набоями, рушницями, навіть матимемо кілька гармат з кіньми, що стоять у вагонах біля станції Коростень» [5, с. 112]. Однак Ю. Тютюнник не прийняв цю пропозицію.

Сотник Петренко із жалем записав: «І так під Коростенем нас спіткала поразка, і ця поразка рішила й долю цього походу. Ні зброї, ні амуніції, ні одягу не дістали ми!.. Не мали засобів до вій-

ни. Стратили ми віру в здійснення своєї мети, запалити Україну повстанням, у свою перемогу... не бачили нізвідкіль собі підсилення» [1, с. 7]. І далі: «Так скінчилася спроба гарячих сердець мрійників своїм поривом запалити Україну повстанням проти червоних. Коростень рішив долю цієї акції. Населення не взяло участі в боротьбі, було настрахане жорстокістю червоних, боялося, а тим більше, що не бачило в нас великих сил» [1, с. 8].

Аналізуючи похід на Коростень, полковник Роман Сушко згадував: «Причин невдачі годі шукати. План, рішучість, хоробрість, консеквентність (послідовність – Ю. С.) – усе було, але був і масово сильніший ворог, а що найголовніше – він уже чекав на нас. Ми ніколи не мали б сили утримати Коростень при таких переважаючих ворожих силах, але ми могли б запастися одягом, зброєю, кіньми, а найголовніше – нам потрібна була перша велика перемога. Треба було стрясти населення, треба було здеморалізувати ворога. Переведення плану не пощастило» [5, с. 112].

Полковник Юрій Отмарштейн уважав здачу Коростеня поразкою і радив повертатися за кордон, та генерал-хорунжий Тютюнник вирішив іти далі на схід, щоб з'єднатися під Києвом з Подільською армійською групою, яку очолював Михайло Палій-Сидорянський [4, с. 25].

Відпочивши в Чигирах лише дві години, виснажені, страшенно втомлені, маючи багато поранених, здеморалізовані невдачею бою за Коростень повстанці Волинської армійської групи вирушили до містечка Базар, назустріч увічнення своєї трагічної долі...

Джерела та література

1. Петренко, сотник. Листопадовий рейд 1921 р. Через польсько-український кордон (Спомин з П Зимового походу 1921) // Літопис Червоної калини. 1934. Річник VI. Червень. Число 6. С. 6 – 8.

2. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Полевого Повстанчого Штабу – полк. ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна) // Літопис Червоної калини. 1930. Річник II. Червень. Число 6. С. 12 – 13.

3. До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Полевого Повстанчого Штабу – полк. ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна) // Літопис Червоної калини. 1930. Річник II. Липень-Серпень. Число 7 – 8. С. 17 – 20.

4. Овсієнко В. Дві трагедії Базару: 1921 і 1944 // Воєнна історія. 2011. № 5. С. 24 – 32.

5. Верига В. Листопадовий рейд. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. 192 с.

Руслан ЗЕЛІНСЬКИЙ

ЛІТИНСЬКИЙ СЛІД У ТРАГЕДІЇ БАЗАРУ

Другий зимовий похід Армії Української Народної Республіки – яскрава і водночас трагічна сторінка Української революції 1917 – 1921 років. В Україні у 1921 році триває національно-визвольна боротьба проти більшовицької окупації. На цей час радянська влада міцно зайняла політичні та військові позиції в радянській Україні. Радянський Союз ще не створено, але Червона армія та ВКП(б)У шляхом терору активно впроваджують ленінські методи побудови соціалістичної держави. Повстанський рух чинить запеклий опір червоним зайдам та їхнім союзникам. Задля підтримки національного спротиву більшовицькій владі та підняття збройного повстання в Україні організовується Листопадовий рейд, який триватиме впродовж жовтня – листопада 1921 року. Для реалізації цього задуму з інтернованих у польських таборих українських вояків створюються військові формування Української Повстанчої Армії, а саме Волинська група на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником, Подільська група (командири: підполковник М. Палій, згодом – підполковник С. Чорний) та Бессарабська група під командуванням генерал-хорунжого А. Гулого-Гуленка. Повстанчу армію очолив Ю. Тютюнник, а начальником штабу був призначений Ю. Отмарштайн. На Бессарабську групу було покладено завдання здійснення відволікаючих бойових дій у напрямку Тираспіль – Одеса, Подільська група виконувала бойові завдання на Поділлі з подальшим об'єднанням з підрозділами Волинської групи.

Насправді Бессарабська група не змогла протистояти силам противника і відійшла до Румунії. Подільська група вийшла в рейд з містечка Гусятин. Це військове формування мало завдання прой-

ти між більшовицькими військами в районі Бар – Хмільник – Вінниця – Житомир та відвернути увагу ворога від головних повстанських сил, що виходили з Волині. Вояки Подільської групи пройшли через Проскурівський та Летичівський повіти, успішно долаючи збройний спротив ворожих сил, згодом через Житомирський та Коростенський повіти дійшли аж до Києва. Не з'єднавшись з головними силами, група завертає на захід та перетинає 29 листопада 1921 року польський кордон і потрапляє до таборів інтернованих. Разом з тим бойовий шлях цієї групи відзначений багатьма військовими успіхами: у поході група нищить малі ворожі частини, ліквідує адміністративні радянські органи, розбиває 7-й і 8-й кінні полки, руйнує комунікації. Подільська група надала військову підтримку отаманам Орлику і Струку. Після поранення підполковника Палія групу очолює підполковник С. Чорний [2, с. 56 – 57]. Участь Подільської групи у Листопадовому рейді з 25 жовтня по 29 листопада 1921 року є прикладом військової звитяги, що є предметом гордості для нас подолян і заслуговує на велику пошану вдячних нащадків.

Волинська група 7 листопада 1921 р. на деякий час оволоділа містечком Коростень. Однак, більшовицькі війська, зокрема кіннота Г. Котовського, оточили терени проведення рейду, і 17 листопада біля села Малі Міньки на Житомирщині повстанці були розбиті більшовиками. Полонених українських вояків було розстріляно 22 і 23 листопада 1921 року під селом Базар (нині село Коростенського району Житомирської області).

В результаті копіткої дослідницької праці Романа Ковалю встановлено імена полеглих вояків за Українську державність. Серед них чимало подолян. Зокрема з 360-ти полеглих у списку – 98 уродженців Подільської губернії, з них 48 народжених в населених пунктах сучасної Вінницької області, в тому числі двоє вінничан. Як зазначає сам дослідник, в опублікованих анкетах розстріляних можливі помилки. Адже не всі допитувані давали вірні відомості про себе та й слідчі були не зовсім освічені [6].

Серед імен загиблих від рук більшовицьких катів знаходимо козака Розпашнюка Андрія Семеновича. На Літинщині поширене прізвище Розпашнюк, але в розстрільній анкеті записано неграмотним писарем «Распашнюк», а в інших джерелах зовсім спотворене «Распайнюк». Зі скупих архівних даних дізнаємось, що українець

Розпашнюк Андрій Семенович народився у Літині Подільської губернії 20 серпня 1899 року. Був безпартійним, без освіти. Належав до міщан, за професією – швець. В Українській армії козак Розпашнюк з 1918 року. Згодом був інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу служив у нестройовій сотні 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада 1921 року під с. Малі Міньки. Перейти на бік більшовиків не погодився, тому і був розстріляний 22 листопада 1921 року в с. Базар. Реабілітований 27 квітня 1998 р. [6, с. 60].

Інший літинчанин Битинський М. О. також значну частину свого життя присвятив боротьбі за Українську державність. Микола Оверкович Битинський, геральдист, графік, поет, громадський діяч, підполковник Армії УНР, народився 24.11 (06.12). 1893 р. в Літині Подільської губернії (нині смт Вінницької області). Навчався у художньо-промисловій школі (1908 – 1912) та на дворічних педагогічних курсах (1912 – 1914) в Кам'янці-Подільському. Учасник Першої світової війни. У роки національно-визвольних змагань – на старшинських посадах в українському війську. Перебував на еміграції у Польщі. У складі 6-ї Січової стрілецької дивізії М. Безручка брав участь у поході польсько-української армії на Київ 1920 року. Згодом у кількох польських таборах для інтернованих вояків Армії УНР очолював культурно-освітній відділ штабу 6-ї дивізії, редагував табірні часописи «Нове життя», «Український сурмач» тощо. У 1924 – 1928 роках навчався у Празі в Українському вищому педагогічному інституті на відділі історії і соціальних наук. У 1939 році учителював в Українській державній гімназії в с. Білки на Закарпатті, був членом Карпатської Січі. Під час Другої світової війни – на примусових роботах в Німеччині. Весною 1945 р. – старшина штабу Української Національної Армії П. Шандрука. Після Другої світової війни перебував у Німеччині. Від 1951 року проживав у Торонто, де працював на курсах українознавства ім. Г. Сковороди і на курсах ім. І. Котляревського. Автор низки ґрунтовних праць: з геральдики – «Альбом гербів українських земель», «Герби українських гетьманів», «Уніформи Українського війська доби визвольної боротьби 1917 – 1921 рр.», «Державні відзнаки України» (Прага, 1939); дослідження «Українське вояцтво на культурно-освітньому фронті» («Гуртуймося!», 1932, № 9), «Мазепинці по Полтаві» (Варшава, 1938, кн. 6) та ін.

Автор проєкту знака Хреста Симона Петлюри та проєкту знака і грамоти Воєнного хреста, картин «Ангел помсти», «Чорний Буревій», «Розстріл 359-ти героїв-мучеників у Базарі» та низки образів у церквах США і Канади. Збірка поезій Битинського М. О. «В гromі і бурі» (1923), поема «На брамі України», балада «Сузір'я лицарів», містична поема «Ангел помсти», поезія «Дума про Щербака», драматичний диптих «Скривавлена сорочка» та ін. присвячені національно-визвольним змаганням. Помер 24 грудня 1972 року в Торонто (Канада) [3].

Через 50 років після трагічних подій в Базарі, 1971 року в часописі «Вісті Комбатанта» Микола Оверкович надрукував статтю «Навколо Базару». В цій публікації Битинський М. О. особливу увагу приділяє постаті простого козака Степана Щербака, який знайшов останній притулок в землі Базару від більшовицької руки. «Серед багатьох героїв, що відзначилися високими вояцькими чеснотами у боротьбі за державність України, ім'я Щербака світиться особливою відмінною славою, він заслужив собі особливе право на пошану», – зауважує Микола Битинський [1].

На шпальтах «Вістей Комбатанта» Микола Битинський оповідає про перебіг подій в Базарі. А саме, червоноармійці полонили українських вояків в с. Малі Міньки та закрили їх у місцевій церкві. Згодом до полонених прибули червоні командири на чолі з Котовським і почали пропонувати перехід до лав Червоної армії, обіцяючи при цьому прощення за боротьбу проти советів. На тлі загального мовчання з гурту виступив козак Щербак і промовив такі слова: «Від себе і своїх товаришів, яких знаю, заявляю, що ніхто з нас до вашого війська служити не піде, бо всі ми бились за Україну і присягались битись до загибелі. Ми знаємо, що нас чекає, але знайте і ви, що смерть наша вам не проститься, і за наші муки помститься весь народ. А коли про вашу ганебну роботу дізнаються козаки, то вони нищитимуть все, що має якийсь зв'язок з вами, каторжани. Бийте! Ми на смерть готові!!!» [1].

Микола Оверкович спростовує певні неточності у тодішній пресі щодо імені Щербака, а саме заперечує помилкові імена героя на кшталт Федір чи Микола. Автор статті запевняє, що мужнього козака звали Степаном.

Наведемо короткі відомості про С. Щербака, досліджені Романом Ковалем. З анкетних даних полонених відомо, що українець

Щербак Степан Терентійович народився 1 березня 1901 року в с. Колас (?) Таращанського повіту Київської губернії. Був безпартійним, з вищою початковою освітою, походив із селян. Степан Щербак служив у міліції і Червоній армії. До лав Армії УНР вступив у 1920 р., де проходив службу у нестройовій сотні 16-ї бригади 6-ї Січової дивізії. Інтернований у табір м. Александров Куявський. Під час Другого зимового походу був козаком 4-ї Київської дивізії. В полон потрапив 17 листопада 1921 року в с. Міньки. Розстріляний 22 листопада 1921 р. в м. Базар. Реабілітований 27 квітня 1998 року. Разом з тим слід зауважити, що серед загиблих був також і Федір Щербак [6, с. 78, 82].

Звістка про геройський вчинок Щербака дійшла до широкого загалу, як стверджує Микола Битинський, від утікачів, яким пощастило втекти під час етапування полонених з с. М. Міньки на суд до Базару. Шукаючи в особі Щербака якихось надзвичайних рис характеру, Микола Оверкович їх не знаходить і приходиться до висновку, що «...був він пересічною особою з різними людськими і добрими якостями і хибами, за якими проте чаївся невидимо великий дух героя, що зразу в усій повній могутності виявився в критичний момент рішучого діяння і, таким чином, скромний і непомітний вояк козак Степан Щербак прекрасним виявом отого свого могутнього геройського духа в обличчі смерті прославив у безсмерті і своє ім'я, прославив і рідну дивізію, і все українське військо і народ, що виловив із себе героя» [1].

Микола Битинський також підтверджує версію, що вже згадані полум'яні слова Щербак виголосив саме в церкві в Міньках, а не під час розстрілу. Натомість над могилою в останні хвилини своїх бойових побратимів підбадьорив словом підполковник Кузьменко, після чого вояки почали співати гімн України, який заглушили та перервали кулеметні черги [1].

Микола Битинський, будучи літератором та публіцистом, не міг оминати у своїй творчості тему Листопадового походу. Так, у збірці «Сузір'я лицарів» є вірш «Дума про Щербака», в якому автор оспівує героїзм молодого козака: «Викличе на помсту новий здвиг стрілецький, / Бо до помсти кличе Щербак молодецький» [5, с. 44]. В «Епітафії на могилу 359 Лицарів Базару», опублікованій в 1929 році в журналі «Гуртуймося», літинчанин Битинський висловлює сподівання щодо невмирущості бойового духу українських

борців: «Хай знає брат, що тягне ще ярмо, / Хай знає друг, і ворог хай почує, / Що тільки тілом тут ми лежимо, / А вічний дух наш волю скрізь чатує» [5, с. 45].

Сьогодні поблизу с. Базар пам'ять загиблих вшановує величний меморіал, збудований на кошти українців Великобританії. Віддати шану борцям за волю України сюди приїжджає чимало українських патріотів. До 85-ї річниці трагедії в Базарі у 2006 році біля меморіалу відбулися поминальні заходи. На цьому велелюдному віче побувала делегація літинчан у складі активістів Народного Руху України, Конгресу Українських Націоналістів, Республіканської Християнської партії, Всеукраїнського товариства «Меморіал», Літинського осередку Вінницького козацького полку ім. Богуна, учнів Селищенської середньої школи [4]. Автор цієї статті разом з земляками долучився до вшанування пам'яті славного літинчанина Андрія Розпашнюка, ім'я якого викарбувано на траурній стелі меморіалу в Базарі.

У Літині на будівлі школи № 2 вдячні нащадки розмістили меморіальну дошку видатному земляку Миколі Битинському. Сподіваємось, що після подальших досліджень, ім'я іншого літинчанина Андрія Розпашнюка буде увічнено в граніті також і на літинській землі.

Джерела та література

1. Битинський М. Навколо Базару // Вісті Комбатанта. – 1971. – Ч. 6 (56). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <https://kombatingwar.blogspot.com/2011/08/blog-post.html>
2. Другий зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар / Під ред. Н. Удовиченко / Київ: Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 238 с.
3. К. В. Завальнюк. Битинський Микола Оверкович. Енциклопедія сучасної України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // https://esu.com.ua/search_articles.php?id=41844
4. Л. Іванець. Рейд у вічність // Літинський вісник. – 2007. – 23 березня.
5. М. Битинський. Сузір'я лицарів. – Торонто (Канада), 1975. – 192 с.
6. Рейд у вічність / Під заг. ред. Р. Коваля / Київ: Діокор, 2001. – 125 с.

*Володимир БАРЦЬОСЬ,
Владислав КАРПЕНКО,
Роман КОВАЛЬ,
Юрій ЮЗИЧ*

РОЗВІДНИКИ-ПЛАСТУНИ ГРИЦЬКО ПОГОРІЛИЙ ТА ІВАН МАМЛАЙ

Грицько Погорілий став лицарем Залізного хреста, коли йому було 14 років. Отримав орден від Юрка Тютюнника за участь у Першому зимовому поході, який він відбув як козак 10-ї пішої бригади 4-ї Київської дивізії. Це найвища нагорода Дієвої армії УНР. Увійшов в історію Визвольної боротьби Грицько і як розвідник Повстансько-партизанського штабу Юрка Тютюнника. Хлопчина не раз переходив російсько-польський кордон, ризикуючи своїм життям.

Разом з ним в Україну ходив Іван Мамлай. До української армії він вступив 8 серпня 1919 р., у 15-літньому віці. Мамлай 19 разів переходив кордон, щоб виконати смертельно небезпечні завдання українського командування!

Діти-пластуні, яких працівник ППШ Микола Тобілевич влітку 1921 р. привіз з каліського та інших таборів до Львова, були, як стверджував він, «останньою ставкою» Повстансько-партизанського штабу «на налагодження зв'язку з Україною». І вона «справдилася». Микола Тобілевич згадував: «Хлопці, яких привезли для тяжкої роботи, уявляли з себе добре випробуваний елемент, це були колишні відважні розвідники, які провели не одне блискуче діло, іноді рятуючи [свої] частини...» [4, с. 308].

Іван Мамлай народився 5 лютого 1904 р. у с. Михайлівці Холодівської волості Брацлавського повіту (тепер Тульчинського району Вінницької області). В іншому документі він зазначав іншу дату народження: 25 грудня 1904 року [1, арк. 17, 18].

У родині Трифона Мамлая, окрім старшого Івана, були ще молодші сини Сергій та Володимир, а також дві доньки: Пестина (Пистина, Єпистима), орієнтовно 1903 р. нар., та на 8 р. молодша

від неї Ольга (Сергієві та Володі в 1921 р. відповідно було 7 і 4 роки). Всі вони мешкали в Михайлівці.

Коли прийшла Красна армія, Іван влаштувався кур'єром при волосному ревкомі в м. Тульчині. Через три місяці з'явилися петлюрівці, ревком розігнали, червоноармійців повбивали, а хлопця взяли до себе. Служив він півроку конюхом у 2-му пішому Берестейському полку Волинської групи, а потім наскочили денікінці й захопили його в полон. Тепер працював у них у обозі. «Моя частина, денікінська, – розповідав хлопець, – приєдналась до поляків у районі Н.[ової] Ушиці і я перейшов до поляків. Через два тижні частина наша перейшла до Петлюри і я до них» [1, арк. 11]. У 1920 р. хлопець брав участь у наступі на червоних, та нечужься, як потрапив до них у полон – разом з 20-ма козаками. Тепер служив в обозі 60-ї советської дивізії в Києві. Та вже через 2 місяці знову опинився серед своїх – в українській армії. З нею потрапив у польські табори для інтернованих, а саме у табір Вадовиці, біля чехословацького кордону. Був тут до Різдва, тобто до кінця грудня 1920 р.

Потім 4-у Київську дивізію, де він служив, передислокували в табір Олександрів-Куявський, за 3 версти від німецького кордону. Тут хлопець опинився під патронатом американської християнської місії YMCA, «яка виокремила всіх малолітніх і навчала нас грамоті та ремеслу» [1, арк. 21].

Улітку 1921 р. за наказом Тютюнника «в числі 10 чоловік малолітніх «Іван Мамлай виїхав до Львова, до Повстансько-партизанського штабу, який очолював його командир у 4-й Київській дивізії Юрко Тютюнник [1, арк. 11]. У складі цієї десятки був і Грицько Погорілий.

Григорій народився 1906 року в родині Юхима та Одарки в с. Березній Пархомівської волості Сквирського повіту на Київщині (в 1921 р. батькам було відповідно 70 і 50 років).

Якось в їхнє село прийшли тютюнниківці – було це, очевидно, у 1919-му). Не довго думаючи, Грицько зі своїми односельчанами – Іваном Жуком, Іваном Горбатенком, Григорієм Мазуром, Василем Клименком, Федором Сусовим та іншими – приєднався до 1-ї сотні. «Коли загін Тютюнника з-під Умані став відступати, – розповідав Грицько Погорілий, – усі хлопці, крім мене, втекли додому. Коли Тютюнник з'єднався з Петлюрівськими військами, я

був при сотнику [Андрієві] Вареничу» [1, арк. 28]. Разом з Армією УНР він потрапив до Польщі.

«В 21 р. в Польщі, – продовжував Грицько Погорілий, – всіх малолітніх Американська місія вилучила з петлюрівських частин і направила нас у школу грамоти. Нас було 36 хлопців. У школі пробув близько півтора місяці. Хорунжий [Марко] Хлур відібрав 10 хлопців, з яких пам'ятаю [Іван] Мамлай, Іван Рибаченко, Борис «Беленький», прізвища його я точно не пам'ятаю, Пугачовський Петро з Звенигородського повіту, і направив нас у Львів...» [1, арк. 28].

«З'явилися ми до полковника Ступницького, завідуючого Петлюрівською контррозвідкою, – доповнював розповідь Мамлай. – Там були два тижні. Вони нас інструктували як проводити шпигунство, тобто як потрібно одягатись, як переправлятися через кордон і [що] казати красноармійцям. Вони казали, що більшовики в Україні [довго] не будуть і до осені Петлюра займе Україну. Якщо не виконаєм завдання, сплять майно моїх рідних, а мене вб'ють» [1, арк. 21].

Хлопцям дали псевдоніми, Погорілий став Одарченком, а Мамлай – Попенком Іваном Калістратовичем.

Навесні 1921 року начальник Повстансько-партизанського штабу Юрко Тютюнник вислав в Україну поручника Миколу (Михайла?) Якубовича з метою організувати перед загальним повстанням 8-й повстанський район 2-ї (Північної) групи. До повстанського району входили Таращанський, Канівський, Сквирський, Черкаський, Звенигородський повіти та залізниця Черкаси – ст. Бобринська (тепер ім. Тараса Шевченка) – Шпола – Христинівка – Умань. Район бойовий, славний своїм козацтвом, яке вже кілька років вело запеклу боротьбу за Українську державу.

В Україну поручик Якубович вирушив зі старшинами Армії УНР Павлом Марчуком (у справі 8-го повстанкому зазначено: Паламарчук. *Ред.*), [Йосипом] Вербовичем та Чайковським. Так стверджував чекіст Борис Козельський. На Таращанщині Якубовича випадково затримали – потрапив під облогу червоноармійців. І наприкінці травня він опинився у Таращанському бупрі [2, с. 108].

Не отримавши від Якубовича першого звіту, Юрій Тютюнник вислав в Україну зв'язкового-розвідника Мамлая до панотця Сер-

гія – батька поручника Якубовича – у село за 7 верст від Жмеринки (с. Гришівці Вінницького району).

Залишивши у фуражу наказ Тютюнника, хлопець перейшов кордон біля Підволочиська. Сергія Якубовича розшукав. «Отець листа прийняв і ні в чому не признався» [1, арк. 21]. Виконавши завдання, юнак повернувся до Львова у липні 1921 року. Невдовзі керівник організаційного штабу ППШ Леонід Ступницький дав новий наказ – зашифрований, написаний на полотні. Зашивши його у штани, хлопець знову вирушив в Україну. На дорогу отримав 100000 рублів советських.

Мав завдання у с. Загальці біля ст. Трубецької (тепер ст. Спартак) розшукати вчителя Кирила Сліпенка (Слепенка), довірену особу отамана Орлика (Федора Артеменка). Пароль був: «Жони мироносиці» [1, арк. 21]. Кирило Степанович Сліпенко повинен був відвести зв'язкового до Орлика, а той мав допомогти розшукати поручника Якубовича. Іван перейшов кордон в Корці, дістався Загальців, але тут виявилось, що Сліпенко заарештований (свідчення Мамлая). Так з наказом хлопчина повернувся назад до Львова. Поїздка тривала 2 тижні.

Історик-чекіст Борис Козельський, не називаючи, правда, прізвище юного розвідника, підтвердив це. «Цей розвідник не те що не зв'язався з Якубовичем, а не розшукав навіть і Орлика» [2, арк. 110].

Тоді зі штабу вислали нових зв'язкових – хорунжого Титаренка і Грицька Погорілого, 15 років, із с. Березної Пархомівської волості Сквирського повіту Київської губернії (нині Білоцерківського району Київської області).

На той час Якубовича вже звільнили, бо проти нього у ЧК не виявилось доказів «контрреволюційної діяльності» (йому допоміг Василь Мещанюк, забравши справу Якубовича у відділ по б/б). І йому вдалося відбрехатися. Грицько Погорілий розшукав поручника на Білоцерківщині у с. Саварці, у Хрисандра Ронського, який тримав явку. Пакет, з яким його відправили з ППШ, хлопець загубив, але зміст передав: «Ронському Хрисаню, дай відомості про Якубовича, де він і чого від нього немає зв'язків. Ступницький» [1, арк. 28].

Відпочивши 4 дні у Саварці, Грицько отримав від Якубовича наказ, дві газети і наказ вирушати у Львів до підполковника Лео-

ніда Ступницького, «завідуючого Петлюрівською контррозвідкою» [1, арк. 21]. До ППШ дістався живим-здоровим...

Другого разу Погорілого послали в Україну разом із Пугачком – Петром Пугачевським (Пугачевим). Хлопці мали передати Якубовичу 2 млн. советських рублів – на організаційні видатки. В дорогу зв'язковим дали нитки. «Нитки мені давали для того, – розповів Погорілий, – щоб платити селянам за ночівлю і якщо хто-небудь затримає, то сказати, що торгую нитками, які купив в Острозі (...) Прибувши з-за кордону в Україну, я попрямував в ліс Ревуха Ставищанської волості до Грабовського Гаврила для того, щоб зустрітися з Якубовичем, але його там не виявилось, і Грабовський Гаврило мене направив в Плютинці до Івана Кома. А з'явившись у с. Плютинцях, я знайшов за вказаною адресою Якубовича і вручив йому гроші, на що він мені видав шифровану розписку...» [1, арк. 28]. Окрім грошей, Погорілий привіз Якубовичу стрічку до друкарської машинки і 8 олівців.

Виконавши завдання, відправилися з Пугачком у с. Гришевіці під Жмеринкою, до дружини Якубовича, щоб передати їй листа від чоловіка і «100 тисяч грошей» допомоги. Вона, як видно, мешкала у чоловікового брата – панотця Сергія. Але в с. Мар'янівці під Немировом їх «накрили» будьонівці. 16 кавалеристів! Погорілий вчасно помітив їх, відійшов убік і присів. А Петра Пугачевського арештували (згодом йому вдалося втекти).

З'явившись до дружини Якубовича, Погорілий передав їй листа і кошти, повідомив де шукати чоловіка, порадив якою дорогою краще їхати. Від неї хлопець пішов в Острог, де й перетнув кордон. У Львові він з'явився до підполковника Ступницького і здав розписку Якубовича. «Після цього мені видали костюм» [Протокол допиту Погорілого, арк. 28]. Значить, визнали, що завдання він виконав успішно.

Утретє до Якубовича Погорілий пішов з Мамлаєм. «Дали на дорогу 150000 сов.[ітськими], 16 катушок ниток і 20 тисяч керенками» [1, арк. 21]. «У мене були накази Якубовичу, – розповідав Погорілий, – а у Івана були до Якубовича для Карого. Виїжджаючи із-за кордону, нам у Львові Ступницький сказав, щоб ми більше не повертались» [1, арк. 28]. Сказав так, бо знав, що незабаром ППШ повним складом – вже як штаб Української повстанської армії – вирушить у визвольний похід в Україну.

Кордон перейшли в районі Корця. Якубовича в с. Саварці (тепер Обухівського р-ну Київської області) не знайшли, але добрі люди направили їх до с. Синиці, де вони розшукали Якубовича і віддали йому накази. Мамлай залишився, а Якубович із Погорілим поїхали в Ставище. Мамлаєві наказали перебратися до лісничого Гаврила Грабовського в ліс Ревуха. Врешті, він опинився на Червоному хуторі, за 8 верст від Ставища. Тут мав дочекатися Якубовича. Той справді з'явився за кілька днів, з ними були ще троє, один із гвинтівкою. Прибулі переночували у підпільника Івана Тимченка і на другий день поїхали, а Якубович залишився на 4 дні.

Мамлай прожив на Червоному хуторі близько місяця. Мешкав у Тимченка. Той знав, що Мамлай – розвідник ППШ. У Тимченка і забрав хлопця Якубович. Перевіз у Білу Церкву, на Гетьманську вул., буд. 36. Тут перебував «Фастівський старшина». «Якубович іноді називав цього старшину полковником» [1, арк. 23].

За кілька днів Якубович і «Фастівський старшина» написали на полотнянках листи до ППШ і передали їх Мамлаєві. Якубович сказав йому, що треба вертатися до Львова і привезти йому гроші до Різдва. «З Білої Церкви, – розповідав Мамлай, – я повинен був заїхати в Фастів до якогось чоловіка на Торговій площі, якому я повинен був передати від Якубовича і старшини записку, після чого, він відправить мене до Києва з адресою. (...) Старшина перед від'їздом моїм з Білої Церкви сказав мені, що в Києві дадуть мені записку в Тетерів до якогось чоловіка, який влаштує мене до Коростеня, а з Тетеріва дадуть мені записку в Коростень, а звідти відвезуть мене на конях до кордону» [1, арк. 23].

Полотнянки юнак зашив у штани, пішов на станцію, але вже в дорозі до Фастова його затримали. Записку він зумів знищити. Було це 16 грудня 1921 року.

А Погорілий тим часом влаштувався прибиральником у районного уповноваженого по «боротьбі з бандитизмом» Василя Мещанюка, який таємно співпрацював із начальником 8-го повстанського району Миколою Якубовичем (В. Мещанюк – льотчик школи вищого пілотажу, служив в Армії УНР, амністований і поступив у ЧК, але продовжував боротьбу за Україну, його брат Мусій – також учасник підпілля; В. Мещанюк – начальник повстанських сил у Таращанському пов. – *Ред.*). Хто такий Грицько

Погорілий, знав лише діловод рай уповноваженого Дмитро Тимченко, очевидно, також підпільник.

Коли у березні 1922 р. Василь Мещанюк помер, на його місце призначили якогось Мазура. Новоявлений керівник районного ЧК і подумати не міг, що в його конторі працює розвідник ППШ Юрка Тютюнника!

Та все ж і ниточка долі Погорілого опинилися в кривавих руках чекістів. Його арештували 14 березня 1922 р., очевидно, в Тетіїві.

На жаль, і Погорілий, і Мамлай під час слідства назвали чимало імен підпільників. Та що казати про дітей, які опинилися в руках досвідчених катів, коли дорослі ламалися в ЧК! Як, наприклад, поручник Микола Якубович, який також став на хитку стежку співпраці з окупантом.

Ось постанова слідчого: «1922 року серпня 22 дня, Я, Рибальський о/уповноважений Київської Губ. Відділу ГосполитУправл., розглянувши справу за № 1/7525 зі звинувачення Погорілого Григорія Юхимовича, 15 років, мешканця Сквирського повіту Київської губернії знайшов, що відомостями слідства гр. Погорілий цілком викритий в тому, що 1) З 1920 р. перебував на службі в Петлюрівських частинах, як розвідник; 2) За свою працю з виконання завдань Головного повстан. Штаба розвідувального характеру був нагороджений орденом «Залізного хреста» (№ 1395. – *Ред.*); 3) Декілька разів переходив кордон з пакетами від Адмін. Орг. Відділу Штабу Тютюнника до Нач. 8 Повстан. району Якубовича, зміст пакетів був йому відомий; 4) Вступив на службу до райуповноваженого по б/б Тетіївського району Мещанюка-Сніжецького (Сніжецький, – ймовірно, псевдо, бо він із с. Сніжків. – *Ред.*) і в той же час виконував задачі розвідувального характеру на користь організації 8 повстрайону...» [1, арк. 39].

Схожий текст й у постанові слідчого про Івана Мамлая. Ось уривок: «1922 року серпня 22 числа Я, Рибальський, о/уповноважений Київської Губ. Відділу ГосполитУправл., розглянувши справу за № 1/7525 зі звинувачення Мамлая Івана Трифоновича, він же Попенко Іван Калістратович, 18 років, мешканець Брацлавського повіту Подільської губернії, знайшов, що відомостями добутими слідством гр. Мамлай Іван цілком викритий в тому, що 1) З 1920 р. служив в Петлюрівських частинах, як розвідник; 2) З

метою шпигунства на користь УНР декілька разів переходив кордон на Сов. Україну; 3) Слугував зв'язком між Адміністративним відділом Головного Повст. Штабу Тютюнника і 8 повст. Районом» [1, арк. 29].

На час написання цієї постанови Мамлая вже не було серед живих: він помер, а точніше загинув у тюремній лікарні. В катівні Іван пробув 7 місяців і 7 днів. Ось «Акт № 1804»: «Цього числа оглянутий труп померлого ув'язненого Мамлая Івана Трифоновича, 17 років і констатована смерть, що настала 9/VIII ц. р. від дизентерії. Черговий лікар (підпис). Головний лікар (підпис). Вірно: Діловод (підпис). Резолюція: дозволяю поховати 10/VIII 22 р. Ріхтер (підпис)» [1, арк. 30].

30 серпня 1922 р. розпочався політичний процес. Ось фрагмент звіту комуністичного журналіста про це «судове засідання»:

«Разведчик Погорельый. Обвиняемый по делу Погорельый Григорий, мальчик, 16 лет, малого роста, с бойкой речью и хитрыми плутоватыми глазами, дает пространное объяснение Трибуналу. Он держит себя непринужденно. Говорит уверенно и зазорно. Он знает свое дело. Награжден Петлюрой орденом железного креста. Погорельый рассказывает суду, что ему было поручено Ступницким во что бы то ни стало восстановить связь с Якубовичем.

Разведчик Погорельый явился к подсудимому по делу Ронскому, адрес которого был известен за кордоном Тютюн[н]ику и Ступницкому, желая найти там Якубовича. Разведчик Погорельый имел пакет из главного повстанческого штаба к Якубовичу и знал точно его содержание на случай потери пакета или вынужденного его уничтожения. Погорельый нашел Якубовича, передал нужные сведения и, взяв от Якубовича отчет, прибыл назад к Ступницкому.

После 3-недельного отпуска, рассказывает суду мальчик Погорельый, он вновь отправился к Якубовичу с поручением Ступницкого с деньгами и нитками. На этот раз Погорельый возвратился к Якубовичу в сопровождении второго разведчика – Пугачевского Петра. Найдя Якубовича у подсудимого по делу Ивана Комахи и исполнив задание главного повстанческого штаба, Погорельый «благополучно» вернулся в штаб (...) Как рассказывает суду все тот же неуловимый Погорельый Грицько (разведчик), [наступного разу] он прибыл на Украину вместе с Мамлаем с важными опе-

ративними наказами Тютюн[н]ика на имя Карого, Якубовича, Левченко и с воззваниями к селянству и красноармейцам» [3, с. 2].

Справу Г. Погорілого врешті передали в комісію у справах неповнолітніх, яка його доля, нам невідомо. Але не думаємо, що його помилували. Мамляя реабілітували в 2001 році.

Ось такі долі юних борців – українських розвідників, які ризикнули своїми життями за Україну. Щоб вона була вільною! Вічна їм пам'ять!

Джерела та література

1. ГДА СБУ. – Спр. 75144-фп у 32 томах. Восьмий повстанський район військ УНР. – Т. 12 .

2. *Козельський Б.* Шлях зрадництва й авантур (Петлюрівське повстанство). – Харків: Державне видавництво України, 1926.

3. Суд над украинской контр-революцией. Приговор по делу “8-го повстанческого района правобережья Украины”// Пролетарская правда . – 1922. – № 196 (309). – 1 сентября. – С. 2.

4. *Тобілевич М.* Листопадовий повстанчий рейд генерала Тютюнника в 1921 р. // Моренець В. Армія за дротами. – Кам'янець-Подільський, 2018. – С. 308.

5. Суд над украинской контр-революцией // Пролетарская правда. – № 194 (307). – 1922. – 30 септя. – С. 2.

Володимир БАРЦЬОСЬ

НОВІ ФАКТИ ЖИТТЯ ТА ЧИНУ ОТАМАНА УНР І ГЕНЕРАЛА УПА ІВАНА ТРЕЙКА

В пантеоні національних героїв України почесне місце належить повстанському отаману і полковнику Армії Української Народної Республіки, генералу-хорунжому Української Повстанської Армії Івану Демидовичу Трейку (1898 – 1945 рр.). Особливість життєпису та актуальність дослідження бойового і державотвор-

чого шляху Івана Трейка полягає у поєднанні ним двох доленосних епох національно-визвольної боротьби української нації у ХХ столітті: доби УНР (1917 – 1921 рр.), подальшого антибільшовицького підпільно-партизанського руху опору, а також бурхливої доби змагань за Українську Самостійну Соборну Державу наприкінці 1930-х і в 1940-х рр. ХХ ст. під проводом ОУН і УПА.

Іван Трейко був одним із небагатьох вцілілих отаманів, який мав особливо цінний повстансько-партизанський досвід боротьби з московсько-більшовицькими окупантами на території Правобережної України в 20-х роках ХХ ст. Цей досвід згодом прислужився новому поколінню борців за волю України – армії нескорених, армії УПА.

На 30-му році незалежності України мусимо констатувати, що досі не існує окремого фундаментального дослідження, монографії або книги, присвяченої персонально Іванові Трейку. Є лише нариси, статті, фрагментовані дослідження окремих епізодів його життя та боротьби. А він, безперечно, заслуговує на повноцінне дослідження його життєвого шляху, поглиблення знань про унікальний бойовий чин в ім'я здобуття української державності, належне вшанування його пам'яті. Слід відзначити, що Іван Трейко єдиний із відомих повстанських отаманів доби УНР і дев'яти генералів УПА, світлини (або фотокартки) якого досі не знайдено. Тож дослідницька праця в цьому напрямі продовжується.

Тому автор статті ставить за мету заповнити існуючі прогалини та білі плями в біографії Івана Трейка, ввести в науковий обіг нові архівні документи та факти з метою формування наукової основи для майбутнього ґрунтовного дослідження життєпису славетного уродженця Вінниччини.

Одними з перших, хто почав досліджувати життя та бойовий шлях Івана Трейка, були дослідники Роман Коваль [1, с. 337 – 348] та Костянтин Завальнюк [2, 175]. Варто звернути увагу на статті і розвідки про Івана Трейка: С. Волянюка [3, с. 25 – 45], Я. Коретчука [4, с. 17 – 19], Д. Красносілецького [5, с. 143 – 145], Ю. Каліберди [6], А. Жив'юка [7], Я. Файзуліна [8] та інших.

Цінними є спогади безпосередніх учасників боротьби за волю України – повстанських отаманів, офіцерів Армії УНР, соратників Івана Трейка: Якова Гальчевського “Орла” [9], Тараса Бульби-Борвця [10], Івана Лютого-Лютенка [11], Ананія Волинця [12, с. 97,

98, 185.], Петра Філоненка [13], Романа Петренка [14, с. 7, 8, 112, 113, 122]. Юрка Тютюнника [15, С. 255, 272, 306 – 307]. Фундаментальними працями є серія “Літопис УПА”, в декількох томах якої [16] зазначено інформацію про Івана Трейка: біографічні відомості, накази, бойові зведення, розвідницька праця, інформація про його загибель тощо. А також монографія про генералів і командирів української армії М. Литвина і К. Науменка [17, с. 222].

Новий етап досліджень життя та діяльності Івана Трейка було започатковано автором цієї статті 2 листопада 2018 р., а саме - створенням фейсбук-сторінки: <https://www.facebook.com/Трейко-Іван-отаман-УНР-і-генерал-хорунжий-УПА-1968273329882824/>, яка стала майданчиком для нових досліджень, публікації усієї наявної інформації, документів, нових знахідок і розвідок на зазначену тему.

Вперше Івана Трейка було вшановано на офіційному рівні у 2020 році, зокрема, на місці його загибелі на Житомирщині було відкрито пам’ятний хрест, а в його рідному селі Старостинці – меморіальну дошку. Про це детальніше в статті автора [18, с. 24 – 125] та інших публікаціях [19, с. 1], [20, с. 7].

Іван Демидович Трейко народився 17 квітня 1898 р. в с. Старостинці (колишній Погребищенський р-н) на Вінниччині в українській селянській родині Демида Івановича та Серафими Федорівни Трейків. Про це зберігся запис в метричній книзі Параскевської церкви Київської духовної консисторії Бердичівського повіту [21, арк. 54 зв., 55].

Про дитинство і юність героя, на жаль, маємо обмаль інформації. Далі відомо про його участь в Першій світовій війні у складі російської царської армії. Зокрема, дослідник Ігор Марчук знайшов такі відомості: Іван Трейко служив єфрейтором у складі 58-го Празького піхотного полку 15-ї піхотної дивізії. Припискою полку було м. Миколаїв Херсонської губернії. Під час бою 20 червня 1916 р. біля сіл Угринова, Дубової Корчми і хут. Шклинського Іван Трейко дістав поранення та контузію. З 1 листопада до 1 грудня лікувався у шпиталі 15-ї піхотної дивізії, у Києві на вул. Виноградній, 14 [22, с. 53].

Як зустрів Українську революцію 1917 року майбутній грізний отаман, ми теж достеменно не знаємо. Більшість дослідників фіксують активну боротьбу Івана Трейка як повстанського отамана

з 1919 року проти денікінців і московсько-більшовицьких окупантів. Терен його дій охоплював території Сквирщини, Бердичівщини, Вінниччини, Таращанщини, Білоцерківщини, Житомирщини, південно-західної Київщини. Станом на 1921 рік дії Трейка системно фіксують документи чекістів і червоноармійців.

Під час підготовки та організації Другого зимового походу 1921 року він активно взаємодіяв із Повстансько-Партизанським штабом Юрка Тютюнника і очолював загін, який планувалось розгорнути в дивізію. Підпорядковувався 8-му повстанському району, в складі якого відповідав за Сквирський повіт і очолював Сквирський повстансько-партизанський загін. Марія Басарабенко – майбутня дружина Трейка, була розвідницею і зв'язковою штабу генерала Юрка Тютюнника [13, с.14, 34], який готував 2-й зимовий похід в Україну і загальне повстання проти московсько-більшовицьких окупантів.

У 1921 році українські повстанці змусили червоних окупантів ввести воєнний стан в Погребищенському районі (терен дій Трейка). Ще у 1920 році район оголосили "червоним" через зміцнення радянської влади, але згодом мусили визнати протилежне: *“незважаючи на поразку в громадянській війні, класові вороги продовжували чинити опір. Навесні 1921 року поблизу Погребища безчинствували бандитські групи. 18 квітня було оголошено воєнний стан”* [23, с. 522]. Повстанський отаман “Тройко” – Трейко на травень 1921 року очолював бойовий загін із 100 чоловік без кулеметів [3, с. 29].

В своїх спогадах подільський отаман і полковник Армії УНР Яків Гальчевський (“Орел”) пригадував: *“Його способи боротьби з червоними були оригінальні, відмінні від тактики інших отаманів. Іван Трейко був для червоних несхопний тому, що на терені кількох повітів (Сквира, Тараща, Біла Церква) мав велику конспіративну сітку. Збере своїх людей, зробить, було, напад на якийсь комуністичний об'єкт, своїх козаків розпустить, а червоні попадають у порожнечу, шукаючи відділу отамана Трейка. Коли все перетреться, небезпека минеться, подія призабувається, то Трейко, було, знов вибирає місце удару, хитро реалізуючи задум. Своїх довірених козаків мав Трейко до 20. Були це люди відважні й добре озброєні. Козаків, якими послуговувався додатково й які могли бути вночі на повстанчій роботі, а вдень гречку сіяли, було кілька*

соток. Така тактика зробила Трейка на Київщині дуже популярним і грізним для комуністів. До речі, Трейко завсіди провадив терористичну акцію проти симпатиків і агентів червоних. Страх перед ним давав йому можливість вижити в найгірших умовах... Із багатьох повстанчих отаманів І. Трейко належить до числа кількох, що їх доля зберегла від смерті...” [9, с. 88 – 89].

Підтвердженням сказаного є знайдений оригінальний документ ГДА СБУ – “Наказ ч. 30 по Північній повстанчій групі ВУНР 27 липня 1921 року” командуючого Північною повстанчою групою Військ УНР, полковника Сергія Яворського (“Карого”) про оголошення подяк отаманам Іванові Трейку і “Орлу” (Якову Гальчевському) за їхню бойову діяльність: *“Від лиця УНР висловлюю подяку командірам терористичних отрядів Бердичівщини Трейку і Орлу за їх лихі нальоти і нищення співробітників злочинського уряду. Командуючий північної повстанчої групи ВУНР полковник “Карий, полковник Бугас” [24, арк. 401 – 404].*

Певним відкриттям є знайдений і опублікований автором статті унікальний документ (раніше невідомий) в ГДА СБУ – це власноруч написаний рапорт Івана Трейка від 4 серпня 1921 року. З цього ж документу ми вперше дізнаємося про те, що станом на 1921 рік Іван Трейко був сотником в Армії УНР і командиром охоронної сотні при штабі Північної повстанської групи, яку очолював полковник Сергій Яворський (“Карий”). Ця важлива знахідка доповнює життєпис отамана Івана Трейка новими, досі невідомими фактами. В документі йдеться про причину написання рапорту, зокрема про бій біля с. Гопчиці і хутора Богачево Погребищенського району Вінницької області, обставини бою і участь у ньому особисто Трейка, який дивом врятувався від неминучої загибелі. Мовою оригіналу: *“У.Н.Р. Командір Охоронної сотні при штабі північної повстанчої групи 4 серпня 1921 р. Д-ва армія. Пану Командуючому північною повстанчою групою. РАПОРТ. Довожу до відома, в бою при с. Гопчиці серпня с/р. мій кінь залякавшись кулеметної стрілянини відкинувся вбік від доручаної міні сотні, а потім коли я хотів направити його за сотнею вибухла знову стрілянина, володіть конем оказалось не можливо, котрий неначе збісивсь летів понад річкою в напрямку до х. Богачево, недалеко від х. Богачево я зустрів п'ять ворожих кіннотчиків які забачивши мене розпочали по мені стрілянину надіючись на бістроту коня я думав*

звернуть вбік і втікти в тил ворогові, но це не допомогло кінь не слухав повода і летів прямо на ворожу кінноту, за 20 – 30 кроків від ворога коли я побачив що утікти не можливо, а битися з п'ятьма це було б даремно я скочив з коня втік в очерет звідки хвилин 5 обстрілював. При поверненні групи до цього району прошу дати знати Ліщинці – Городок я зараз пока займусь терором. Сотник Трейко” [24, арк. 367 – 368]. Яків Гальчевський підтвердив інформацію про цей бій і порятунок Трейка у своїй книзі “Проти червоних окупантів” [9, с. 106 – 109].

Івана Трейка через цей бій помилково ледь не засудили до розстрілу. Про це свідчить “Наказ ч. 31 по Північній повстанчій групі Військ УНР” від 29 липня 1921 року командира групи, полковника УНР Сергія Яворського (“Карого”): *“Штаб групи пересунувся зі Сквирського повіту до Бердичевського в Гопчицький ліс, де простояли до 11 години ранка 29 липня, де і були оточені червоними військами – коло тисяча піхоти і до вісімсот кінноти, після чого під натиском і з боєм – група відступила до Станіловського ліса – залишивши дві тачанки і п'ятеро коней. Старшин – поручника Коришун, сотника Потугу і хорунжого Лісового рахувати без вісті пропавшого після бою в Гопчицьком лісі. Командіра охоронної сотні Трейко за побіг з поля бою, залишивши доручену йому сотню – рахувати дезертиром з віддачею під суд” [24, арк. 312 – 313].*

Справа загрожувала отаману розстрілом. Проте, помилковість і необґрунтованість цього наказу спростовується зазначеним вище рапортом сотника Івана Трейка на ім'я полковника Сергія Яворського (“Карого”), в якому Трейко особисто повідомляє про обставини бою під Гопчицею і причини його зникнення. Згодом рапорт був прийнятий командиром групи, полковником Яворським, про що свідчить його віза і підпис на рапорті. Отже, справа була вичерпана, а усі обвинувачення з Трейка були зняті.

Іншим, не менш цінним, документом є знайдений нами “Опис старшин і козаків Сквирського повстансько-партизанського отряду”, який фіксує загалом 15 чоловік. Ось імена цих козаків: *“Отман - Трейко Іван, поручик - Чайка Петро, поручик-старш. – Бурлака Володимир, Книш Корній, юнак - Помста Павло, флотс. механік (?) - Бульба Порфирій, почт. урядник (?) – Забутий Грицько, козак – Голий Борис, Рогоза Іван, підстаршина – Булава Се-*

мен, Кумусико Василь, козак – Богослов Грицько, Хмара Дмитро, Котловский Севастьян (?), Кочубейко Федір, Підпис – командуючий отрядом Трейко, заступник начальника штаба – поручик Чайка” [24, арк. 394 – 395].

В організаційну сітку 8-го Повстанського району входив Іван Демидович Трейко та керівник його штабу, зв'язковий штабу Ю. Тютюнника Панас Цимбалюк “Довбня”. Вони відповідали за Сквирський повіт, діяли і в Таращанському, організовували диверсії проти московсько-більшовицьких військ і карального апарату, здійснювали напади на цукрові і винокурні заводи з метою експропріації коштів та продовольства на користь повстанського руху. В цей період, як раніше було зазначено, отаман Трейко діяв спільно з полковником Армії УНР Сергієм Яворським (“Карим”) та отаманом Кравченком (“Пугачем”) в Бердичівському повіті. За даними Київського ГПУ їхній об'єднаний повстанчий загін за 1921 рік здійснив 10 збройних нападів, низку вбивств і пограбувань червоноармійців, комуністів та чекістів. *“Учень количество произведенных ими налетов сам «Карый» не в состоянии”, як визнавав сам Сергій Яворський на допитах. Про це детальніше є інформація в советській періодиці [25].*

В цей же період документи чекістів зазначають, що в загоні Івана Трейка зібрався “зірковий” склад петлюрівських повстанських отаманів – кращі з кращих: *“Хроника внутреннего фронта. Киевская губерния. Состав б. Трейко. - По последним сведениям ВУЧК б. Трейко состоит из 38 рядовых бандитов и 8 – комсостава. В число последних входит: Карый, Орел, Трейко, Хмара и Комендант Богдачный. Карый, Орел, Осадчий и Середа / последние два находятся сейчас в банде Кравченко (“Пугач”) / - петлюровцы. Из захваченной переписки видно, что банде запрещено вступать в переговоры о переходе на сторону Соввласти.” [26, арк. 214].* Інше повідомлення: *“Информационная сводка информационно-секретного отдела при Совете народных комиссаров У.С.С.Р. №107 21-го июня 1921 г. Киевская губерния. Бердичевский уезд. По сведениям ВУЧК в районе м. Погребище группируются банды Кравченко и Трейко, общей численностью в 900 чел.” [26, арк. 81].* Якщо згадати зв'язки Кравченка “Пугача” і Трейка, то ще раніше отамани з'єднали свої сили для того, щоб звільнити арештованих і семінаристів, які знаходилися в тюрмі в

Бердичеві [27, арк. 103]. Важливе повідомлення № 188 від 7 вересня 1921 року про наявність підпільної мережі в селах, через яку вербували бійців до повстанських загонів Трейка: *“Киевская губерния. Раскрытие Петлюровской организации. По донесению Сквирского Начуездучастка, войсковой разведкой в д. Морозовке, в 20 верст. от Сквиры 1/9 раскрыта Петлюровская организация, производившая вербовку в банду Трейко. - По тем же сведениям, главарь Трейко скрывается в районе Винницы, где, якобы находится Главный повстанческий штаб / по видимому северной группы /”* [28, арк. 10].

Інформативною щодо розмірів, учасників, методів і акцій повстанського руху в Бердичівському повіті є книга “История 45-й Вольнской Краснознаменной стрелковой дивизии. Т. 1. Боевой период”, яку знайшов історик Ігор Макарчук з описом чекіста, уповноваженого по боротьбі з бандитизмом в Погребищенському районі, секретаря райпарткому ВКП (б) К. Г. Присяжнюка. Зокрема, в ньому повідомляються такі важливі дані: *“Овсяники, Сопин, Мончино, Ордынецкие хутора, Ширмовка, Немиринцы, Станиловка, Левковка, Белашки, Лещенцы и т. д., охватываются сетью «ватажков», опирающихся на организованный, обиженный кулацкий кадр и на одуренные середняцкие и даже бедняцкие массы. Несколько волостей: Самгородецкая, Вахновская, Прилуцкая, Мало-Чернятинская, Спичинецкая, частично Погребищенская, Ширмовская, Белиловская, Топоровская, - зашевелились. Поджоги ссыльных пунктов, убийства крестьянской бедноты – советского актива, милиционеров, продармейцев, уничтожение архивов, документов и, наконец, просто грабежи, налеты на сахарные, винокуренные заводы, - вот короткая история начала бандитизма на Бердичевщине... Первые успехи банд дали мощный толчок. С каждой неделей начали появляться новые и новые группировки: в Дзюнькове - Стремский, быв. офицер, со своим ад'ютантом, бывшим писарем уездного воинского начальника Кучером; в Мончило - поручик Ефремов - кулак и брат его - семинарист; в Белиловке - Середа, прапорщик, сын местного кулака; в Немиринцах - братья Пирожки и Баланенко; в Гопчице - Иван Лавренчук и Иван Храбан и т. д. С размножением банд расширяется и их организованность, их планы. Во главе об'единенных групп становится кулак, учитель из Дзюнькова - Яворский (Карый), с начштабом – Пет-*

ренко; со стороны Вахновки примыкают братья и сестра Горлинские, кулаки-хуторяне. В итоге организовано до 150 атаманов и атаманчиков с завербованными до 2000 человек” [29, с. 313 – 317].

Отже, за даними самих окупантів та їхніх агентів, повстанський рух і підпілля в місцевому терені охоплювали близько 2 тисяч чоловік учасників! Скільки ж імен ще потребує свого уточнення і дослідження, скільки пропало назавжди, а збереглися лише десятки прізвищ борців за волю України.

Автор статті вперше віднайшов у обласному архіві Управління Служби Безпеки України у Вінницькій області кримінальну справу № 27747 п. ф. 53 “Групповое дело А 25 по линии СОО “амнистия - бандитов” про повстанців-трейківців з с. Гопчиця Вінницької області. В ній є цінні документи, свідчення, світлини повстанців, вирoki та інше. Це організаційне ядро повстанського загону з с. Гопчиці (на той час Бердичівської округи), що складався з місцевих селян і був особисто підзвітний отаману Івану Трейку. Очоловав загін отаман Іван Лавренчук. Саме це село постачало українському самостійницькому руху чимало кадрів та, за свідченнями чекістів, було “базою” повстанців. Облікові картки із світлинами повідомляють наступне: командир загону - Лавренчук Іван Оксентієвич, 1891 р. н., Братковський Кіндрат Онисимович, 1894 р.н., Храбан Степан Тимофійович, 1895 р. н, Скрипник Никифор Кирилович, 1898 р. н., Москальчук Данило Антонович, 1898 р. н. Ще один учасник цієї справи - Білогубець Степан Євгенович, 1894 р. н. Ці козаки: *“в прошлом были связаны с диверсионно-петлюровской бандой Трейко, при чем Лавренчук, Храбан, Братковский и Москальчук были активными участниками банды, а первый играл роль помощника Трейко – командира Особого Отряда, сформированного из селян с. Гопчицы. Эти лица составили спаянную группировку систематически проводили антисоветскую к-р агитацию петлюровского характера, с целью ослабления и подрыва Соввласти, использовали все возможности для возбуждения селян против Соввласти, противодействовали проводимым на селе кампаниям и т. п.”* Вони були обвинувачені за ст. УК УССР 54-10 в веденні контрреволюційної агітації петлюрівського характеру з метою послаблення і підриву соввласті. В січні 1929 року учасники загону з Гопчиці були заарештовані, а з 6 лютого

1929 року знаходилися під вартою і слідством в Бердичівському Допрі. Особливим судовим засіданням Колегії ОГПУ від 3 червня 1929 року було ухвалено Івана Лавренчука та Никифора Скрипника розстріляти, Данила Москальчука приговорити до вищої міри покарання з заміною на ув'язнення в концтаборі терміном на 10 років, Кіндрата Братковського та Степана Храбана ув'язнити в концтабір терміном на десять років [30, арк. 87, 98 – 102].

Акцентуємо увагу на тому, що недостатність і фрагментованість архівної джерельної бази для дослідження життєпису Івана Трейка пояснюється тим, що архівним відділом КДБ УРСР у 1990 році (напередодні проголошення незалежності України!) було знищено 2-томну агентурну справу номер С-5042, основним фігурантом якої був Іван Трейко. Додаткові розрізнені відомості про бойовий шлях Івана Трейка можна знайти в центральних і обласних архівах СБУ, державних архівах Вінницької, Київської, Житомирської, Рівненської та інших областей. Очевидно, що інформація може зберігатись в польських і московських, можливо німецьких архівах та архівах української діаспори.

Інформативним є також корпус архівних документів Державного архіву Вінницької області. Це – документи з групових кримінальних та агентурних справ: витяги з протоколів допитів трейківців, вироки каральних органів, довідки, виписки з актів про розстріл тощо. В них фігурують теж повстанці із згадуваного села Гопчиці, обвинувачених в *“приналежності к диверсионной банде Трейко в период 1920-1922 годов”*: Динський Панас Семенович, Луценко Іларіон Захарович, Луценко Ясон Пилипович, Ходак Трифон Харитонович, Динський Платон Семенович, які були засуджені трійкою при Київському обласному управлінні НКВД УССР і розстріляні в м. Умані 26 вересня 1937 року, вже згодом реабілітовані [31, арк. 92 – 97]. А повстанець Сиротян-Петренко Семен Трифонович був засуджений на заслання в концтаборі на 10 років [31, арк. 99].

Після поразки Другого зимового походу Армії УНР на чолі із Ю. Тютюнником, отаман Іван Трейко стає учасником підпільної антибільшовицької організації “Козача Рада Правобережної України” і продовжує збройну боротьбу протягом весни – осені 1922 року в Сквирському, Таращанському та Білоцерківському повітах. У листопаді 1922 року він переправився з боями на Рівненщину

(під окупацією Польщі) разом з ядром свого загону, і вже звідти здійснював на територію окупованої більшовиками України постійні партизансько-диверсійні рейди. З допомогою Уряду УНР готував на території Польщі похідну Київську повстанську групу, на чолі якої діяв протягом червня – жовтня 1923 року.

Рясні повідомлення про бойові дії Івана Трейка і його дружини Марії Бесарабенко-Трейко, суди і вироки бійцям його загонів містять періодичні видання УССР з 1922 по 1925 роки, розміщені на сайті архіву української періодики онлайн <https://libragia.ua/>. Наведемо найбільш характерні. *"З Київa. В губерніальному суді почалася справа недобитків банди Трейка, що розбишачила 2 роки у Сквірському повіті. Банда мала польовий штаб і терористичний загін, який мав на меті вбивати комуністів та радянських робітників. Банда робила все за наказами агентів Петлюри"* [32, с. 2]. *"Стычка с бандой Трейко. В Бердичевском округе снова появилась шайка известного бандита Трейко. Шайка за короткое время успела совершить ряд ограблений. Против шайки был выслан отряд конных милиционеров. В лесу, недалеко от с. Старостинцы, произошла стычка с бандитами. Завязалась жестокая перестрелка, в результате которой «атаман» Трейко был ранен, но успел скрыться, а его «ад'ютант» Григорий Лясковский ранен и задержан. Со стороны отряда также была потеря бандитами был убит т. Мартынюк. К ликвидации шайки приняты энергичные меры"* [33, с. 4]. *"Весной 1923 г. закордонная петлюровщина пыталась в последний раз прорваться на территорию Советской Украины для провозглашения «У. Н. Р.». Для этого было мобилизовано все «наилучшее», что осталось за-границей. Местом нападения была назначена Киевщина. Сюда контр-революционные круги направили главное свое внимание, при чем организацию нападения поручила полковнику Ивану Демидовичу Трейко..."* [34, с. 3].

Відомо, що у квітні 1924 року отаман Іван Трейко на чолі відділу 17-ти українських партизан вирушив в окуповану советами Україну. Чекісти схопили "члена центрального повстанкому, петлюровську контррозвідчицу и сподвижницу, оперирующего на Киевщине атамана Трейко" Марію Бесарабенко у Вінниці в червні 1924 р. після повернення з Польщі. Детальніше про дружину отамана читайте у нарисі [35, с. 82]. *"В мае 24 г. банда была ликвидирована, но атаман банды Трейко, бывший полковник, и жена его*

Маруся ушли в подполье и продолжали вести шпионскую работу для польского генштаба и нападать на советских работников, партийцев и сотрудников ГПУ. Вскоре Маруся была задержана, а Трейко бежал в Польшу. На суде выяснилось, что Маруся была не только активной участницей, но и вдохновительницей бандитских налетов. Суд приговорил 8 главарей, в том числе и Марусю, к высшей мере наказания, 12 подсудимых - к разным срокам лишения свободы. Пятеро - оправданы” [36, с. 3]. 28 липня 1925 р. більшовики розстріляли Марію (Марину) Бесарабенко-Трейко у Києві. Посмертно в еміграції їй було нагороджено Хрестом Симона Петлюри як партизана українського війська.

На початку 1925 року загін Трейка все ще діяв у районі Білоцерківської, Бердичівської та Уманської округ. Наприкінці 1925 року він тимчасово припиняє збройну боротьбу та оселяється у с. Самостріли на Рівненщині. У 1927 році в цьому селі агентом ГПУ було здійснено терористичний замах на Трейка (на той час мав псевдо “Хайнацький”), який отримав важке поранення, проте вижив.

Про його подальшу розвідницьку діяльність на уряд УНР свідчить низка архівних документів з сайту ГДА Служби зовнішньої розвідки України, які опрацював автор статті. Іван Трейко був найближчим помічником провідного українського розвідника Миколи Чеботарьова: *“Основными агентами его являются ТРЕЙКО и ГАЛЬЧЕВСКИЙ. Трейко – видный украинский атаман, проживает ныне в с. Самострелы, возле города Ровно с женой и ребенком. Имеет собственный дом. Проживает он под фамилией Хайнацкий... Через Трейко Чеботарев производит большую часть своей работы”* [37, арк. 63 – 66; арк. 59]. Цікавим і вперше зафіксованим є факт розвідчої акції Трейка під час Голодомору від 27.08.1932 року на територію УССР і поранення отамана на кордоні: *“Известный бандит и резидент петлюровской разведки в Корце Трейко-Хойнацкий, по выздоровлении после ранения его на границе, вновь выступает на арену контр-разведывательной деятельности... Хойнацкий среди деятелей УНР пользуется большой популярностью и доверием”* [38, арк. 214]. Інші документи деталізують життєпис та бойові акції Трейка-“Хайнацького” [39, арк. 218; арк. 108, 456]. Цей корпус документів ГДА СЗРУ потребує окремого дослідження.

Дуже скупі свідчення про подальшу участь Івана Трейка в гетьманському русі на еміграції. Саме від руху гетьманців Павла Скоропадського Іван Трейко уклав угоду про його участь як військового консультанта і члена штабу в складі формування УПА-“Поліська Січ” Тараса Бульби-Боровця у 1941 році. Останній пише про це в своїх спогадах: *“В питаннях партизанської тактики консультантами в нашому плані були: полковник Войнаровський-Гальчевський, колишній повстанський отаман Поділля “Орел”, полковники – Іван Трейко, Андрій Долуд, Петро Дяченко, сотник Галюк-Малиновський та багато інших фахових знавців повстанської війни”* [10, с. 55].

Інший військовий діяч, отаман Петро Філоненко теж це підтверджує у 1943 році, серед відомих прізвищ військових діячів (І. Савенка, Л. Ступницького, І. Литвиненка, Ложенка) згадується Іван Трейко: *“Хто ж був у штабі? Переважно наша стара гвардія, що боролась за Українську Державу в першій світовій війні... Полковник Іван Трейко - знаменитий повстанець з Київщини. Червоні навіть склали пісню про нього: “Ой дощ іде і хмариться, сидить Трейко під кущем дай чухмариться”* [13, с. 50, 52 – 55]. Що цікаво, не про кожного повстанського отамана збереглися пісні, одна із таких зафіксована серед фольклорних записів Правобережної України 1920-х років з характерним заголовком “Утікайте комуністи!”: *“Ішов броневик, соскочила рейка. Утікайте, комуністи, бо вже близько Трейко!”* [40, с. 3, 14].

Після роззброєння формації Т. Бульби-Боровця Іван Трейко з родиною приєднується до лав УПА, яку формувала ОУН (Б). Протягом осені 1943 року очолював вишколи розвідників та учасників Служби Безпеки ОУН. З 22.11.1943 р. обіймав посаду керівника розвідувально-інформаційного відділу референтури СБ військової округи “Заграда”, із 04.07.1944 р. керівник військової розвідки ВО “Тютюнник” групи УПА-“Північ”. Від 01.1945 р. керівник ВВР з’єднання груп “44”, заступник шефа штабу ЗГ “44”. На чолі цих структур воює проти німецьких і советських окупантів. В документах УПА фігурує під псевдонімами: “Немо” (з латини – ніхто) [41, с. 403], “Дибов”, “Терейко”, також іменується як підполковник або полковник УНР.

У 1945 р. відомо, що полковник в УПА на псевдо “Дибов” (це – Іван Трейко) мав особистий кінний почет, який очолював “Бое-

вий”. “18.VII.1945 р. відбувся бій в городницькому лісі, біля с. Сторожів, район Корець. Наші сили – почот полковника Дибова – 40 чол. Сили ворога 70 чол. Наші втрати: почот розбігся, згинув полк. Дибов. Втрати ворога невідомі” [42, с. 892]. В іншому томі “Літопису УПА” зазначається про бойові втрати УПА, зокрема серед активу краю “Схід” є генерал Іван Трейко (Терейко) “Дибов” у 1945 році (рік загибелі) [41, с. 1217]. Обставини загибелі І. Трейка 18 липня 1945 року у бою з відділом НКВД в Майданському лісі між Сторожевим і Городницею детальніше зафіксовано в документах НКВД і відповідній статті А. Жив’юка [7].

Рішенням Української Головної Визвольної Ради від 8.10.1945 р. Івану Трейку було присвоєно звання за №2 генерала-хорунжого УПА (посмертно). За неповних десять років підпільний уряд воюючої України - УГВР присвоїла це високе звання дев’ятьом Провідникам (із них сімом – посмертно). Відповідний Наказ ч. 4/45 Генерального Військового Штабу УПА підписав головний командир УПА “Тарас Чупринка” – Роман Шухевич) від 11 жовтня 1945 р., за яким присвоєно найвищий (групи А) старшинський ступінь – генерала полковнику Івану Трейку (в документі “Терейко”) з датою старшинства від 24.04.1945 р. / УПА-Північ /.

Сенсаційною знахідкою автора цієї статті став інший архівний документ енкаведистів – агентурний звіт “внутрикамерного” агента “Вольської” від 13 червня 1947 року капітану МГБ Гузеєву, який засвідчив, що Іван Трейко писав свої спогади про війну з московсько-більшовицькими окупантами і мав сина, який воював в лавах УПА. Детальніше про це розповіла агент “Вольська”, яка була підсаджена у в’язниці до учасниці українського підпілля Ярослави Федорівни Скаб (“Варки”), яка особисто знала Трейка і його дружину. Ярослава Скаб передавала матеріальну допомогу від бандерівського підпілля дружині Трейка і знала його особисто. З її розповіді (записаній агентом) відомо, що він мав псевдо “Немо” або “Дибов” та “мав великий авторитет в УПА. В 1920-х він збирав в СРСР шпигунські дані. Полковник Трейко був дуже досвідчений у цій роботі і являв собою велику цінність” для ОУН і УПА [43, арк. 386]. “Для історії України, – переказувала агент “Вольська” розповідь Ярослави Скаб, – цей полковник писав свої спогади про часи боротьби Петлюри із Советською армією”, але поляки, а в 1940 р. совлада “конфіскували ці його твори”. Сам Трейко тоді

дивом кник арешту. Агент “Вольська” писала, що синові Трейка в 1943 р. було близько 18 р. (в іншому документі – 22 р.), що він “також перебував в УПА”, але 1944-го зник безвісти “і ніхто не знає, чи загинув, чи виїхав за кордон” [43, арк. 386].

Отже, подальше ґрунтовне наукове дослідження життєпису, шляху боротьби за волю України Івана Трейка залишається справою майбутнього.

Джерела та література

1. Коваль Р. Батькам скажеш, що був чесний (нарис: “Козацька доля Івана Трейка”). – Київ: видавець Мельник М. Ю., Історичний клуб “Холодний Яр”, 2019 - (Серія “Отаманія ХХ століття”. – Кн. 10).

2. Завальнюк К. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). – Літин, 2005.

3. Генеральна старшина УПА / Збірка науково-популярних статей про генералів УПА / Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2010.

4. Вояки Української Повстанської Армії родом з Наддніпрянської України. Книга перша/упоряд. Я. Коретчук, С. Каспрук, В. Тимків, В. Гук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2016.

5. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький повстанський рух загонів Київщини в 1921 – 1924 р.р. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. Випуск 6 (ювілейний). – К. Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010;

6. Каліберда Ю. Іван Трейко: повстанський отаман (1917 – 1921), генерал-хорунжий УПА (1940-1945рр.) // Воєнна історія, № 1 (55). – 2011.

7. Живюк А. Повстанський отаман Іван Трейко // Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції “Тарас Бульба-Боровець – син землі Поліської (присвяченій 110-й річниці від дня народження Тараса Бульби-Боровця). – Березне: Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та ін..., 2018.

8. Юрій Тютюнник: від "Двійки" до ГПУ. Документи і матеріали / Упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. НАН України. Інститут історії України. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011.

9. Яків Гальчевський-Войнаровський. Проти червоних окупантів. – Українське видавництво, Краків 1941.

10. Тарас Бульба-Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади // Спеціальний випуск журналу “Дніпро”. № 7-8. – Фундація імені О. Ольжича, Фундація ім. С. Петлюри. – Київ-Торонто-Нью-Йорк, 1996.

11. Лютий-Лютенко Іван. Вогонь з Холодного Яру: спогади /текст/ автентичне вид. за першим вид. у Детройті, США. –1986. – Київ, ФОП Стебеляк, 2015. – С. 94.

12. Коваль Р. М., Завальнюк К.В. “Трагедія отамана Волинця”. – К.: Діокор, 2002.

13. Полковник Петро Філоненко. Збройна боротьба на Волині (спомин учасника) / Бібліотека Літопису Волині. Накладом Волинського Видавничого Фонду. – Ч. 4. – Вінніпег, Манітоба, Канада, 1958.

14. Літопис УПА. Т. 27. Роман Петренко ("Юрко", "Омелько"). За Україну, за її волю (Спогади). – Вид-во "Літопис УПА". – Торонто, Львів, 1997.

15. Тютюнник Юрко. Записки генерал-хорунжого. – К.: Книга Роду, 2008.

16. Літопис УПА. Нова серія. – К.: Б. в., 1999. – Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запліля 1944 – 1946 : документи і матеріали. – 2006; Літопис УПА. Нова серія. – 1999. – Том 2; Літопис УПА. Нова серія. – 2007. – Том 10; Літопис УПА. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН (Б) і запліля УПА на тереторії во "Заграва", "Турів", "Богун" (серпень1942 – грудень1943 рр.): документи. – К.: [б. в.], 2007.

17. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні сили України першої половини 20 ст. Генерали і адміралаи" / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів; Харків: Видавництво "Сага", 2007.

18. Барцьось В. Вшанування отамана УНР і генерала-хорунжого УПА Івана Трейка // Історичний калейдоскоп", № 4. – 2020.

19. Ушанування Івана Трейка, генерала-хорунжого УПА // Незборима нація. – Ч. 9/415 за вересень. – 2020.

20. Генерал “Немо” (авт. С. Вересень) // Шлях перемоги. – № 14. – 31 липня. – 2020.

21. Державний архів Вінницької області, ф. Д - 904, оп. 32, спр. 187, арк. 54 зв., 55.

22. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. № 16196. – Оп. №1. – Именные списки потерь солдат и офицеров 1 мировой войны 1914 – 1918 гг. (по полкам и бригадам). Дело. Именные списки 58 Прагского пехотного полка о потерях солдат на фронтах.

23. Джерело: Історія міст і сіл УРСР в 26-ти томах. Вінницька область. – Інститут історії АН УРСР. – Київ. – 1972.

24. Справа “8-й повстанський район військ УНР (документація)”. – ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75144-ФП. – Т. 25.

25. Суд над української контр-революційей. Приговор по делу “8-го повстанческого района правобережья Украины” // Пролетарская правда. –

№192 від 26.08.1922. – С. 2; № 193 від 27.08.1922. – С. 2; № 197 від 02.09.1922. – С. 2, 3.

26. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 615.

27. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 642.

28. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 616.

29. Присяжнюк К. Бердичевщина. История 45-й Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии. Т. 1. Боевой период. – Киев : Политотдел 45-й дивизии, 1929.

30. Архів Управління Служби Безпеки України у Вінницькій області, кримінальна справа № 27747, п. ф. 53.

31. Державний архів Вінницької області, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 8236.

32. Банда Трейка // Зірка. – № 2 від 09.01.1924.

33. Происшествия // Пролетарская правда. – №105 від 10.05.1924.

34. Дело банды Трейко // Пролетарская правда. – № 133 від 14.06.1925.

35. Коваль Р. Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917 – 1930.– Київ: Видавництво Марка Мельника, Історичний клуб “Холодний Яр”. 2020.

36. Ликвидация последней петлюровской банды // Коммунист. – № 133 від 14.06.1925.

37. “Сводка о деятельности Чеботарева Николая”, ГДА СЗРУ, спр. № 12617, т. 1; “Щодо діяльності петлюрівської розвідки”, ГДА СЗРУ, ф. 1, спр. 1812, т. 1, арк. 59.

38. “О Трейко-Хойнацком” ГДА СЗРУ, спр. № 12617, т. 6.

39. “О Трейко”, ГДА СЗРУ, спр. № 12617, т. 2; “О Трейко”, ГДА СЗРУ, спр. № 12617, т. 17.

40. Усна політична і еротична творчість (у записях 1920 – 1940 рр.). Пісні. Перекази. Прислів'я. Приказки. Прикмети / Упорядкування, публікація Євгена Пашенка, 2017.

41. Літопис УПА. Нова серія. Т. 11: Мережа ОУН (Б) і запілля УПА на території во "Заграва", "Турів", "Богун" (серпень1942 – грудень1943 рр.): документи. – К.: [б. в.], 2007.

42. Літопис УПА. Нова серія. – К.: Б. в., 1999. – Т. 8 : Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944 – 1946 : документи і матеріали. – 2006.

43. ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп.1. – Спр. 640.

*Юрій ЗІНЬКО,
Олександр КРАВЧУК*

МИКОЛА КРАВЕЦЬ ПРО ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ПОДІЛЛІ У 1920 РОЦІ

Видатний український історик Микола Миколайович Кравець (1928 – 2011), був родом із Холмщини. «Увесь зелений, веселий, з родючими землями, у голубизні безмежного неба, з якого сяє золоте сонце», так автор згадував свою малу батьківщину [9, с. 573]. Але родина М. Кравця, як і тисячі інших, змушена була наприкінці 1944 р. залишити її та перебраться на Наддніпрянщину. М. Кравець у 1946 – 1949 рр. закінчив низку середніх спеціальних і вищих навчальних закладів педагогічного профілю. Вчителював. У 1954 р. захистив кандидатську дисертацію «Боротьба трудящих Волині проти соціального і національного гноблення за возз'єднання з Українською РСР в 1921 – 1939 рр.»), у 1965 р. – докторську («Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст.») [13, с. 94]. У 1954 – 1955 рр. працював старшим викладачем педагогічного інституту у Станіславі (Івано-Франківську), в 1955 – 1968 рр. – науковим співробітником Інституту суспільних наук України у Львові, у 1968 – 2001 рр. – завідувачем кафедрами історії УРСР, СРСР у Львівському університеті ім. І. Я. Франка, Чернівецькому державному університеті, всесвітньої історії – у Вінницькому державному педагогічному університеті ім. М. Коцюбинського [3, с. 619]. Причина переїзду та зміна профілю кафедри полягала у звинуваченнях вченого в українському буржуазному націоналізмі, викликах до КДБ.

Приїхавши у 1975 р. до Вінниці вже як зрілий науковець, М. Кравець розгорнув енергійну діяльність з вивчення історії Поділля. У 1983 – 1998 рр. став одним з організаторів II – XVIII Вінницьких історико-краєзнавчих конференцій, редактором збірників їх тез доповідей та повідомлень.

Значну увагу вчений приділяв опрацюванню джерел з історії Поділля. Серед інших, його увагу привернув період Української

революції 1917 – 1921 рр., яку розглядав як національну і визвольну [5, с. 2]

Сприятливі умови для вивчення відповідних матеріалів доби Української революції 1917 – 1921 рр. – однієї з ключових у новітній історії – склалися наприкінці 1980-х рр. Тоді стали доступними матеріали української періодики часів революції у Вінницькій обласній науковій бібліотеці ім. К. Тімірязєва. За словами самого М. Кравця, його запросили для визначення доцільності їх подальшого зберігання. Професор наполіг на збереженні цього багатющого історичного джерела. Вочевидь, варто зауважити, саме тоді у нього виникла ідея написати роман про Українську революцію. Взагалі, літературна творчість була своєрідною формою популяризації історичних знань, притаманних, зокрема, багатьом історикам у Галичині.

Свій роман М. Кравець назвав символічно – «Розп'яття», щоб показати трагічну долю України внаслідок поразки у визвольних змаганнях. Над двотомним романом вчений працював з квітня 1989 по січень 1992 р. Крім матеріалів преси, використовував також історичні монографії, радянські збірники документів, спогади учасників революції тощо, які саме у той час публікувалися в Україні. За своїм жанром роман М. Кравця наближається до документальної прози. Спираючись на документи, автор висвітлив доли головних героїв свого твору у широкому контексті революційних воєнно-політичних подій, висловлюючи власне бачення і оцінку.

Частина матеріалів преси, опрацьованої при написанні роману, у 1992 – 1996 рр. була використана для підготовки доповідей Вінницьких історико-краєзнавчих конференцій. Для публікації декількох праць в одному збірнику, М. Кравець користувався псевдонімами: М. М. Бабицький, І. П. Вільшина, І. І. Гучва, М. І. Масловський.

Працюючи над вивченням подій 1920 р., М. Кравець підготував наступні тези: «Зимовий похід 1919 – 1920 рр. і Вінниччина» [1], «Газета «Хвиля» про зустріч С. В. Петлюри у Вінниці в 1920 р.» [2], «Промова Юзефа Пілсудського у Вінниці 17 травня 1920 р.» [4], «Вінницька газета «Україна» (1920 р.)» [7], «Подільська газета «Наш шлях» (1919 – 1920)» [8], «Зустріч С. Петлюри в Могилеві-Подільському і Ямполі в 1920 р.» [11], «Вінницька газета «Хвиля» (1920 р.)» [12].

Мета статті – на основі творчої спадщини М. Кравця висвітлити його сприйняття подій Української революції на Поділлі у 1920 р.

М. Кравець торкався перебігу на Поділлі таких важливих воєнно-політичних подій Української революції у 1920 р., як «Зимовий похід» та війна Польщі і УНР з Радянською Росією.

У романі «Розп'яття» подіям «Зимового походу» присвячено дев'ятий розділ «Орли» [9, с. 437 – 556]. Словами одного з дійових осіб роману автор називає його учасників «українськими гарібальдійцями» [9, с. 438]. «Славна епопея» – так високо оцінює автор похід, що тривав 150 діб – із 6 грудня 1919 р. до 5 травня 1920 р. [9, с. 556].

Зокрема, у тезах М. Кравець вказав на визволення під час «Зимового походу» 18 березня 1920 р. – Гайсина, 23 квітня – Балти, 1 травня – Тульчина. Метою учасників було з'єднання з дивізією під командуванням О. Удовиченка, що вдалося здійснити після бою з підрозділами 45-ї радянської дивізії біля с. Джугастри 5 травня 1920 р. [1, с. 58 – 59].

На той час армії Польщі та УНР розгорнули наступ на більшовицькі підрозділи на теренах Наддніпрянщини. Загалом, М. Кравець вважав, що у той час «українсько-польське співробітництво дійшло апогею» [12, с. 44].

У десятому розділі «Остання спроба» роману «Розп'яття» [9, с. 557 – 622], М. Кравець пояснював дії уряду УНР. В умовах жорстокого терору більшовиків на українських землях, йому «довелося хапатись за соломинку». Аналізуючи зміст таємних конвенцій, укладених урядом УНР, констатував, що ці «угоди були виявом відчаю, останньою спробою порятунку» [9, с. 557 – 559]. І хоча фактично йшлося про «утворення між Росією і Польщею буферної держави», для автора «незаперечною правдою є те, що угоди були великим приниженням українського народу, невеличка держава якого ставилася в залежність від Варшави. Крім того, виходило, що сам наддніпрянський уряд добровільно погодився на те, щоб віддати Польщі споконвічні українські землі – Східну Галичину, Західну Волинь і Холмщину» [9, с. 559].

Водночас, відзначено, що «польські воїни йшли на фронт за багатствами», ілюструючи це словами з поширеної військової пісні [9, с. 561]:

По маєтки на Поділля
Шостий полк іде в похід.
Шаблі в руки, списи в руки,
Геть, геть, геть більшовиків!

Автор зауважував, що «традиційна недовіра до Варшави збереглася. ... Але загал покладався на Симона Петлюру, авторитет якого, незважаючи на поразку Української армії в 1919 році, не тільки не зменшився, а збільшився, бо антинародна політика Москви на Україні вже аж занадто давалася взнаки» [9, с. 575].

У тезах М. Кравець коротко описав урочисті зустрічі С. Петлюри на території Поділля, де було відновлено владу УНР. Зауважував, що у Вінниці 5 травня 1920 р. у промові у міській думі С. Петлюра, зокрема, декларував: «уряд і надалі захищатиме всі революційні здобутки українського народу, національним меншинам на Україні буде забезпечений культурно-національний розвиток, польське військо прийшло на допомогу українському народові» [2, с. 59].

Також в тезах згадуються зустрічі С. Петлюри у Могилеві-Подільському 9 травня і Ямполі 10 травня. У цих містах він приймав паради військ УНР. У Могилеві-Подільському у короткій промові «дякував за щирі зустрічі, висловив надію, що всі прошарки населення будуть залучені до роботи у відбудові нашого краю» [11, с. 52].

Зазначені зустрічі більш докладніше описано у романі «Розп'яття», наприклад, приїзд С. Петлюри до Вінниці, що «став для її мешканців святом» [9, с. 577]. У цьому ж творі подано розлогу змістовну оцінку постаті С. Петлюри. Автор писав про «енергійну діяльність, послідовність, непідкупність Головного отамана», відзначав такі його риси, «як глибока ідейність, стійкість, віра у перемогу, що запалювала маси». Науковець дійшов висновку, що «Марне шукати альтернативної постаті у складному лабіринті тодішніх подій. Когось більшого український народ не дав. Усе ж саме завдяки Петлюрі вдалося вести важку боротьбу за волю ще тривалий час. Коли, здавалося, всі втрачали віру, він закликав їх не складати зброї. І маси йшли за ним. ... Безумовно, це найсвітліша постать серед державних керівників тих трагічних років. Ніхто неспроможний заперечити того, що якби всі такі були, як Петлюра, Україна зуміла б захистити свій суверенітет від іноземної навали.

Провідну роль у Директорії став відігравати тому, що представляв військо. Оборона ж країни мала тоді найбільше значення» [9, с. 31].

В інших місцях роману М. Кравець зауважував: «В особі Симона Петлюри поєднувалася найвища адміністративна й військова влада. Він не виїхав за кордон, а залишився разом з народом, роблячи у винятково складних умовах усе можливе для врятування української державності. Величезна сила обов'язку перед Батьківщиною не давала йому ні на мить забувати про те, що відбувається на рідній землі» [9, с. 60 – 61]. І далі: «Певне, найбільш сильною рисою як державного діяча було те, що вмів у важкій ситуації підтримати бойовий дух широких мас. Сам був великим оптимістом і людиною кристалевої чистоти. Коли вже в досвідчених старшин опускалися руки, він знову запалював у їх серцях вогонь боротьби, й революція тривала... Ім'я Петлюри стало символом волі й державної незалежності українського народу. Сам учився й вчив інших. Утім, у молодій Українській державі таких, як він, було багато. Кожен з них виконував посильну роботу. Вчитель ставав старшиною, а селянин змінював плуг на рушницю» [9, с. 270].

І у романі, і у тезах автор торкався також однієї з важливих подій у польсько-українських відносинах – виступу Ю. Пілсудського у Вінниці в травні 1920 р., у якому польський лідер висловив власну інтерпретацію допомоги УНР у війні з радянською Росією. «Польща, здобувши найбільший скарб на землі, тобто свободу, вирішила відкинути все те, що загрожує свободі, якнайдалі від своїх кордонів» [4, с. 60].

У тезах, аналізуючи матеріали вінницьких газет «Наш шлях», «Україна», «Хвиля», автор відзначив їх багатий фактичний матеріал, що може бути використаний дослідниками.

М. Кравець зауважив, що газета «Хвиля» «позитивно оцінювала» українсько-польське співробітництво, але й вказувала на «недовір'я селян до польського війська» [12, с. 44]. М. Кравець виділив повідомлення цієї газети про дії на Поділлі повстанських загонів Волинця, Голуба та Лисогора, які, зокрема, звільнили Літин і змусили більшовиків залишити Липовець, про наступ армії УНР під командою генерала М. Омеляновича-Павленка. Також привернуто увагу до висвітлення у газеті таких важливих тем, як культурно-освітній рух, діяльність «Просвіти» у Вінниці, відновлення

навчання у міських I і II українських гімназіях. «Процес державотворення відбитий і в інших матеріалах», зауважував автор. Згадуються засідання українських громадських організації – Вінницької, Кам'янецької, Київської, Жмеринської національних рад [12, с. 44 – 45].

Розглядаючи вінницьку газету «Україна», М. Кравець зауважив, що це видання ніколи не змінювало своїх ідейних позицій, постійно захищало «незалежність Української держави, інтереси народних мас», закликала до державотворення, єдності. «Даючи об'єктивну оцінку суті більшовизму, вона, зокрема, писала: «Більшовизм – це вища форма абсолютизму, якого досі світ ще не знав». Ці слова належать українському письменнику, родом із Холмщини, В. Островському [7, с. 9].

Згадано про видання газети «Україна» в Умані у січні 1920 р., арешт редакції та її звільнення бійцями Волинської дивізії під час I «Зимового походу». Відзначено публікації газети про головні державотворчі заходи УНР на Поділлі, бойові дії Української армії проти більшовиків, культурне життя тощо. Газета друкувала накази цивільної та військової влади, матеріали про діяльність Голови Директорії та Головного отамана С. Петлюри, аналітичні статті, зокрема, «Діяльність Правительства 16 листопада 1919 – 15 травня 1920 р.», «Закордонна преса про Україну», «Україна й Польща», «Як узято Київ?» та інші [7, с. 9].

Неодноразово у тезах і романі, привертається увага читачів на нестачу боєприпасів та тяжке матеріальне забезпечення української армії.

М. Кравець виділив публікацію 3 червня 1920 р. «Декларації Правительства Української Народної Республіки». Вчений наголосив, що у «ній сповіщалося, що має бути скликаний український парламент, обраний на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування. Має бути створений такий суспільний лад, який хоче народ. Уживаються заходи до залучення для відбудови промисловості, приватної ініціативи і приватних засобів. Уряд заявляв, що до остаточного вирішення земельного питання парламентом уся земля повинна залишатися в користуванні селян, які її обробляють» [7, с. 9].

Відзначимо, що ця декларація також розглянута у романі. Автор критикує уряд В. Прокоповича за нерозв'язаність селянського

питання. Задекларувавши збереження землі в користуванні селян, а не передавши її у приватну власність їм, «уряд виявляв непослідовність і все ще неподолані хитання», робить висновок М. Кравець [9, с. 581]. Лише визнавши приватну власність селян на землю, вважав автор, можна було здобути їх підтримку. На підтвердження цієї думки він згадує повідомлення газети «Хвиля» у травні 1920 р., де пояснюється позиція селян: «те, що дають йому (селянину – *авт.*) взимку, забирають восени разом із збіжжям. У результаті, ... поля не засіяні, агротехніка погіршилася, збіжжя нема, насувається примара голоду» [9, с. 582].

У газеті «Наш шлях», що виходила у Кам'янці-Подільському в листопаді 1919 – травні 1920 р., М. Кравець звернув увагу на матеріали про міжнародні події. Зокрема, у номері від 1 січня 1920 р. повідомлялося про діяльність 19 дипломатичних представництв УНР у 24 державах і Ватикані [8, с. 50 – 52]. Виділено статті «Організація влади на місцях, звільнених від більшовицької окупації» (8 травня 1920 р.) та «Головний отаман в Кам'янці». Зауважено, що газета активно порушувала селянське й кооперативне питання, писала про економічне становище в містах Поділля, селянський рух на Лівобережжі, захищала галицьких братів, друкувала статті про діячів української культури, про діяльність Кам'янець-Подільської міської думи, Українського Товариства Червоного хреста тощо [8, с. 51 – 52].

У романі «Розп'яття» більш широко згадуються внутрішньополітичні події. Характеризуючи роль Вінниці в УНР, автор пише, що вона «... входила в ритм як тимчасова столиця...» [9, с. 576].

Автор підкреслював, що «відновлення української влади населення зустрічало з задоволенням. Попередні державні службовці поверталися до виконання своїх службових обов'язків» [9, с. 575].

Не обійшов М. Кравець теми українсько-єврейських взаємин в УНР. Згадано активну діяльність П. Красного – очільника Міністерства єврейських справ. Вказано, що до численних єврейських погромів «уряд не мав жодного відношення» [9, с. 579]. Загалом, на думку автора, у перспективі національна політика уряду УНР «повинна була забезпечити мирне співіснування українського народу з національними меншостями» [9, с. 579].

Торкаючись успіхів армії УНР на Поділлі, автор відмічає їх локальне значення. Описуючи відступ польських підрозділів із

Наддніпрянщини, автор згадав випадки пограбування ними селян, наприклад у с. Головчинці біля Жмеринки [9, с. 584].

М. Кравець оцінює дії підрозділів армії УНР під Замостям. Там «українські частини, становлячи й далі правий фланг 6-ї польської армії, захищали південно-східну Галичину. Їх роль у стримуванні ворога стала вирішальною», – констатував автор [9, с. 587]. Радянська «1-а Кінна армія не прибула своєчасно на Західний фронт. Під час передислокації з півдня на північ вона наткнулася в районі Замостя на 6-у дивізію Марка Безручка, яка вчинила запеклий опір. Усі спроби 29 – 31 серпня захопити Замостя зазнали провалу» [9, с. 594].

Торкаючись теми розбрату, роз'єднаності українців, зокрема, критикуючи позицію Н. Махна, М. Кравець робить спостереження: «Ситуація, що склалася на Україні, нагадувала часи жахливої руїни в другій половині XVII століття. Її грабували, нищили, ділили. А свої ж таки ренегати й невігласи потурали цьому, думаючи, що роблять велике добро народові» [9, с. 599].

У романі змальовано відчайдушну спробу української армії продовжити боротьбу на Поділлі 15 жовтня – 21 листопада 1920 р. [9, с. 602 – 605]. На думку М. Кравця, М. Омелянович-Павленко «Розраховував на можливість тактичних успіхів. Не міг позбавити народ після кількох років запеклої, виснажливої боротьби надії» [9, с. 602].

Вирішальним у поразці Української революції М. Кравець вважав зовнішньополітичний чинник. «...Україна проклала собі власний шлях до повної демократії, до єднання з цивілізованими західними державами. І вона досягла б своєї мети, якби не перешкодили їй іноземні агресори» [9, с. 324]. Це і більшовицька агресія, і відсутність підтримки з боку країн Антанти. Пояснюючи позицію останніх автор пише: «наша революція була національно-визвольною, антиколоніальною. Вони ж самі володіють великими колоніями. Там не перестають вирувати колоніальні раби» [9, с. 607].

Цікаві роздуми М. Кравця про долю переможців-більшовиків: «самі вже зазнають терору. Продовження існування колоніальної імперії вестиме до зростання їх відсталості й навіть до здичавіння» [9, с. 607]. Такі міркування суголосні думкам Р. Шпорлюка (США) «територіальна експансія радянської держави» стала «на переш-

кодi росiянам у їхнiх пошуках власного національного самоусвiдомлення» [14, с. 206].

Проте, М. Кравець не уникає значення внутрішнього чинника. Як каже один з героїв роману, «Революція була іспитом для української нації. На жаль, вона не витримала його» [9, с. 606].

Поразку Української революції М. Кравець вважав передумовою подальших катастроф: «коли ми втратили державу, просвітку не буде. Настане найчорніша епоха в історії українського народу» [9, с. 607].

Символічною є назва роману. Як мовить один з героїв – «Христа розп'ято, але він воскрес. Я вірю, що після розп'яття раніше чи пізніше й Україна воскресне» [9, с. 607].

Отже, у творчій спадщині М. Кравця подано осмислення подій Української революції на Поділлі у 1920 р. У їх висвітленні автор виходив із державницького підходу, прагнув висвітлити головні аспекти діяльності структур УНР на теренах подільського регіону.

Джерела і література

1. Бабицький М. М. «Зимовий похід 1919-1920 рр. і Вінниччина» // Тези доповідей одинадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 3 вересня 1992 р. Вінниця, 1992. С. 58-59.

2. Вільшина І. П. Газета «Хвиля» про зустріч С. В. Петлюри у Вінниці в 1920 р. // Тези доповідей одинадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 3 вересня 1992 р. Вінниця, 1992. С. 59.

3. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ-поч. ХХІ ст. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. 876 с.

4. Гучва І. І. Промова Юзефа Пілсудського у Вінниці 17 травня 1920 р. // Тези доповідей одинадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 3 вересня 1992 р. Вінниця, 1992. С. 60.

5. Давидюк А. Т., Кравець М. М. Національна ідея в історії українського народу // Камертон-Х. 1995. № 14. 31 травня. С. 2, 3.

6. Калитко С. Л., Кравчук О. М. Микола Кравець: людина, вчений, патріот // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 16. С. 286-294.

7. Кравець М. М. Вінницька газета «Україна» (1920 р.) // Тези доповідей дванадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 7 вересня 1993 р. Вінниця, 1993. С. 7-9.

8. Кравець М. Подільська газета «Наш шлях» (1919-1920) // Тези доповідей п'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 14 вересня 1996 р. Вінниця, 1996. С. 50-52.

9. Кравченко Микола. Зібрання творів у дванадцяти томах. Вінниця: Просвіта, 2004. Т. 5. 624 с.

10. Кравчук О. Подвижництво Миколи Кравця: Вінницький період у науковій творчості визначного українського історика // Пульсуючі джерела (Обласна науково-популярна мистецька краєзнавча газета). 2008. № 13. 24 листопада.

11. Масловський М. Зустріч С. Петлюри в Могилеві-Подільському і Ямполі в 1920 р. // Тези доповідей п'ятнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 14 травня 1996 р. Вінниця, 1996. С. 52.

12. Масловський М. І. Вінницька газета «Хвиля» (1920 р.) // Тези доповідей дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 7 вересня 1993 р. Вінниця, 1993. С. 44.

13. Микола Миколайович Кравець: до 90-річчя від дня народження: біобібліографічний покажчик. Вінниця, 2018. 154 с.

14. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна-Росія-Польща. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. 552 с.

Володимир ЛАЗАРЕНКО

ПАМ'ЯТЬ ГЕРОІВ БАЗАРУ ТА ВІДЛУННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Наприкінці останнього ювілейного року 100-річчя Української революції 1917 – 1921 років увага патріотичної української спільноти прикута до Другого зимового походу. Трагічні події столітньої давності спонукають нас до певних роздумів та до аналогій з сучасністю. В історичній літературі знаходимо різні оцінки Листопадового рейду, серед них полярні висновки: і критика рішень тодішнього військово-політичного керівництва УНР, і позитивне ставлення щодо необхідності здійснення цієї військової операції. Але попри різні судження все ж незмінною в середовищі патріотів залишається пошана і повага до загиблих героїв. Другий зимовий

похід Армії УНР 1921 року мав на меті підтримати повстанський рух в Україні, завдати удару більшовицьким військовим та адміністративним формуванням та перешкодити виконанню продрозверстки, відбиранню продовольства в українського населення. Створені для цього три групи, Волинська, Подільська та Бессарабська, мали певні бойові завдання. Проте стратегічної мети не вдалося досягти через відповідні тактичні прорахунки. Останній бій з більшовиками повстанці прийняли 17 листопада 1921 року біля села Малі Мінки на Житомирщині. Внаслідок цього українські воюючі були розбиті військами Котовського. Полонених українських козаків і старшин, які відмовилися перейти на службу до червоних, було розстріляно 22 і 23 листопада 1921 року під селом Базар (нині село Коростенського району Житомирської області).

Дослідником українського національно-визвольного руху Романом Ковалем встановлено імена 360-ти загиблих героїв Базару. Із загальної кількості розстріляних, як зазначає історик, уродженців Подільської губернії – майже третина – 30,3 %. Найбільше загиблих з Кам'янецького (8,16 %) та Ямпільського (7,58 %) повітів [2, с. 111].

При допитах полонені вказували своє місце народження у відповідності до царського адміністративно-територіального устрою. Цей устрій зберігався і в перші роки більшовицької окупації. Губернії більшовики ліквідували у 1925 році, поділивши їх на округи. Таким чином було утворено Вінницьку округу, яка згодом у 1932 році перетворилася у Вінницьку область.

Законом Української Народної Республіки про адміністративний поділ України на землі передбачалося створення на терені сучасної Вінниччини таких земель: Брацлавщина з центром у Вінниці, Подністров'я з центром в Могилеві та частково Поділля з центром у Кам'янці [1].

Однак через більшовицьку окупацію України цього реалізувати не вдалося, і нам сучасникам, громадянам незалежної України, у 1991 році дістався у спадок радянський адміністративно-територіальний устрій. Проте разом з атрибутами радянської епохи чимало громадян успадкували і більшовицьку свідомість. Радянські стереотипи мислення в значній частині суспільства витіснили національні українські цінності. Прикладом цього є святкування ювілеїв областей. Так, на Вінниччині у 2007 році широкомасш-

табно святкували 75-річчя утворення Вінницької області. Абсурдність такого ювілею пояснюється тим, що Вінницька область держави Україна фактично постала на політичній карті у 1991 році одночасно з відновленням Україною незалежності. А юридично була оформлена у 1996 році, коли у Конституції України було затверджено перелік областей, у тому числі і Вінницьку. У 1932 році утворено Вінницьку область УСРР – неіснуючої складової неіснуючої держави СРСР. Крім того Вінницька область 1932 року за площею значно перевищувала теперішню область. До складу тодішньої Вінницької області входила 71 адміністративно-територіальна одиниця: 2 міста обласного підпорядкування та 69 донедавна районів теперішніх Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей.

Це щодо правового абсурду, а щодо цинізму такого «ювілею» – очевидним є приниження національної пам'яті українського народу, адже однією з причин створення областей у 1932 році була необхідність удосконалення адміністративного апарату для ефективної організації хлібозаготівель. Іншими словами – для здійснення Голодомору. Проте цинізм святкування «ювілею» Вінниччини цим не обмежився. На «свято» з Москви запросили Василя Таратуту, колишнього голову Вінницького облвиконкому та першого секретаря Вінницького обкому компартії, провідника русифікаторської та імперської політики Кремля на Вінниччині. Колишнього лідера вінницьких комуністів нагородили найвищою обласною нагородою № 1 – Почесною відзнакою «За заслуги перед Вінниччиною», яку започаткували напередодні, у 2006 році, та ще й на дорогу до Москви дали трохи грошей – вручили премію п'ять тисяч гривень.

Такі прояви радянської свідомості не є поодинокими. Візьmemo заходи з декомунізації. Зокрема перейменування вулиць, що носили імена комуністичних діячів. Свідченням тому є хитрощі активу окремих органів місцевого самоврядування, які не бажали розлучатися із символами минулої епохи. Яскравим прикладом є дискусії довкола вулиці Максимовича у м. Вінниці. Вулиця була названа у 1967 році на честь чекіста, творця червоного терору на Поділлі Михайла Максимовича. Але за іронією долі в українській історії був ще й інший Михайло Максимович – перший ректор університету Св. Володимира у Києві, видатний український

науковець, енциклопедист. Тому вінницькі депутати вирішили, що ця вулиця носить ім'я іншого Максимовича – українського вченого. Мовляв задля з'ясування цього питання проводилося навіть опитування серед мешканців цієї вулиці. Хоча документальне підтвердження такого «плебісциту» відсутнє. Отож вулицю Максимовича «перейменували» на ... вулицю Максимовича.

Повертаючись подумки у минуле, усвідомлюємо, що тим молодим героям під Базаром не поталанило дожити до часів незалежної України. Їхня геройська самопожертва надихнула наступні покоління на боротьбу за державність. Ми ж, сучасники, вже 30 років живемо у незалежній Українській державі. Але чи в українській? Чи за це вмирили українські вояки під Базаром, щоб через сто років увічнювали ім'я чекіста, ката українства Михайла Максимовича, маскуючи його ганебне ім'я під українського вченого? Чи за це вони загинули, щоб в незалежній Україні святкували «ювілеї» радянських адміністративно-територіальних одиниць та нагороджували високою нагородою очільника вінницьких комуністів, однопартійці якого сто років потому знищили Українську державність?

Питання риторичні. Проте не проявімо байдужості та пасивності. Адже наступного 2022 року планується на Вінниччині «відзначення» 90-річчя з утворення Вінницької області. Вже видане розпорядження голови Вінницької обласної Ради від 29.09.2021 р. № 276 «Про утворення організаційного комітету з підготовки та відзначення 90-річчя з утворення Вінницької області» [3].

Джерела та література

1. Мироненко О. М. Адміністративно-територіальний поділ УНР // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемчушенко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998 – 2004.
2. Рейд у вічність / під заг. ред. Р. Коваля / Київ: Діокор, 2001. – 125 с.
3. Офіційний сайт Вінницької обласної Ради. – [Інтернет ресурс] – <https://vinrada.gov.ua/doc/21308/>

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД У ВИСВІТЛЕННІ МІСЦЕВОЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРЕСИ

17 листопада 1921 р. «Червона правда» – орган Кам'янецького повітового комітету КП(б)У і повітвиконкому рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів подала на першій сторінці статтю секретаря повітового ревкому І. Кулика «Тютюнницькі брехні». Розпочав він своє ессе словами: «Петлюрівські бандити, що прoderлися через кордон у наш повіт, очевидячки, мріяли про скору й легку перемогу і виявили апетити надто широкі для дрібних злодіячок-банкротів. Це видно з того, що в своїх прокламаціях та наказах бандити не обмежуються одними закликами, але викладають навіть своєрідну політичну програму.

Щось подібне до такої політичної програми подає «командуючий повстанською армією» генерал Тютюнник у роскидуваній його бандитами відозві, скерованій до «громадян України».

Далі місцевий партійний функціонер громить, на його думку, положення відозви про можливість «одностайного збройного виступу проти чужих завойовників». Глузує з планів скликання Установчих зборів, які мають сконструювати українську державність. Особливу лють викликає положення, що «земля, яку добули селяни своєю кров'ю під час революції, лишається у їх власності. Великим власникам земля повернута не буде».

І завершує свою ескапалу словами: «Це – дрібні шахраї, низькопробні обмежені авантюристи, політично безграмотні, але з великими нахабними апетитами» [1].

В цьому ж листопаді губерньська компартійна газета «Вісти» надрукувала підбірку відгуків на Зимовий похід під промовистою назвою – «Бандити».

Перший відгук з Одеси під назвою «Новое выступление Петлюры». Його зміст: «Командуючий військами губернії Татюк повідомив про напад петлюрівської банди під прикриттям румунських військ в районі Тирасполя. 19 листопада провели бандитський на-

пад на селище Паркани. Вони на човнах переплили на наш бік і розпочали стрілянину. Небагатовчисельні прикордонні застави відійшли. Бандити захопили Паркани, оголосили мобілізацію населення й послали агітаторів в найближчі села. Гарнізон Тирасполя вислав частину сил. Після одноденного бою наші частини відкинули бандитів з великим для них втратами. Невелика частина нападників розбіглась по селам, інші під прикриттям румунських військ перейшли назад, за кордон. Бандити втратили при відступі 15 полонених і серед них 4 білогвардійських офіцерів. Бандити втратили багато вбитими й пораненими. Слід відмітити провокаційну роботу румунів, які сприяли переправі й допомогли розгромленій банді.

Наші війська, рахуючись з міжнародним правом, не обстрілювали протилежний берег й не чіпали румунські війська. У бандитів захоплені документи, які підтверджують, що петлорівці оперують за підтримкою румунської сторони».

Інший допис названо: «Авантюра польської військової клики провалилась». Польська преса подає ряд відомостей про ліквідацію повстання в Україні.

«Газета Поранна» в телеграмі зі Львова повідомляє: «Повстання петлорівців за Збручем згасає. Сьогодні вранці доправлено до Львова транспорт з 39 вояків, які під тиском більшовицьких військ перейшли Збруч, інтерновані нашою країною та будуть відправлені в табір для інтернованих. Вони розповідають, що їх загони понесли великі втрати й відступили в бік Збруча. Два містечка над Збручем – Гусятин і Городок вчора були зайняті більшовиками. Городок було взято 26 петлорівцями, які розповідали, що за ними йде велика армія. Цей загін тримався там три дні, після чого більшовики увірвались в місто й взяли петлорівців в полон. З інших пунктів фронту відомостей немає».

В телеграмі з Тернополя «Г. П.» повідомляє, що петлорівці відступають по всій лінії. Ця ж газета приводить твердження польських військових кіл в Варшаві, що повстання Тютюнника приречене на невдачу. Воювати без гармат, без запасів зброї та амуніції неможливо. А всього цього у Тютюнника немає. Він розраховує, мабуть, на підтримку населення. Тут його чекає розчарування тому що населення Волині та Поділля нейтральне, хоч би під па-

нуванням більшовиків. Повстання не має чіткої перспективи, відсутні гасла.

«Річ Посполита», повторюючи це ж саме, зауважує: «Петлюрівські банди розповсюджують чутки, що війська Петлюри підтримуються польськими військами».

Завершує цю підбірку допис «Еврейская Палестина в Петлюрии». В ньому говориться: «Газети Кишенева повідомляють, що на чолі петлюрівців на півночі України є підполковник Палій. Головнокомандуючим повстанськими військами рахується Тютюнник. Вони закликають населення збройно виступити проти більшовицької влади. Вони кажуть: «Не давайте пощади місцевим комуністам та співчуваючим, тому що вас чекає велика небезпека у випадку поразки повстання». Головний повстанком звернувся до єврейського населення з відозвою об'єднатись з українськими повстанцями. Відозва закінчується словами: «Хай живе незалежна Україна! Хай живе в ній єврейська Палестина! Петлюра наказав нещадно карати погромників».

Джерела та література

1. Червона правда. – 1921 – 11 листопада.
2. Вісти. – 1921. – 25 листопада.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Барцьось Володимир Володимирович, громадський діяч, історик, член Національної спілки краєзнавців України, історичного клубу «Холодний Яр», депутат Вінницької обласної ради 7 скликання.

Гальчак Сергій Дмитрович, доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член Президії Національної спілки краєзнавців України, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, перший заступник голови Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України, керівник Вінницького обласного осередку Наукового Товариства ім. Шевченка, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Гирич Ігор Борисович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерел з історії України XIX – поч. XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, член-кореспондент Української вільної академії наук, дійсний член НТШ.

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України, член Національної спілки журналістів України.

Зелінський Руслан Мар'янович, член Національної спілки краєзнавців України (смт Літин Вінницької області).

Зінько Юрій Анатолійович, кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член

правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Карпенко Владислав Анатолійович, дослідник Визвольної війни 1917 – 1920-х років, член історичного клубу «Холодний Яр».

Коваль Роман Миколайович, президент історичного клубу «Холодний Яр», український громадський діяч, письменник, краєзнавець, дослідник Визвольної боротьби українського народу ХХ ст., член Національних спілок журналістів і письменників України.

Кравчук Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кузьмінець Наталія Петрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лазаренко Володимир Іванович, завідувач відділу українознавства Комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти».

Лисий Анатолій Кононович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільно-гуманітарних наук Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу, Почесний краєзнавець України.

Стадник Олена Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Степанчук Юрій Степанович, доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член Наукового Товариства ім. Шевченка, Національної спілки журналістів України, Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

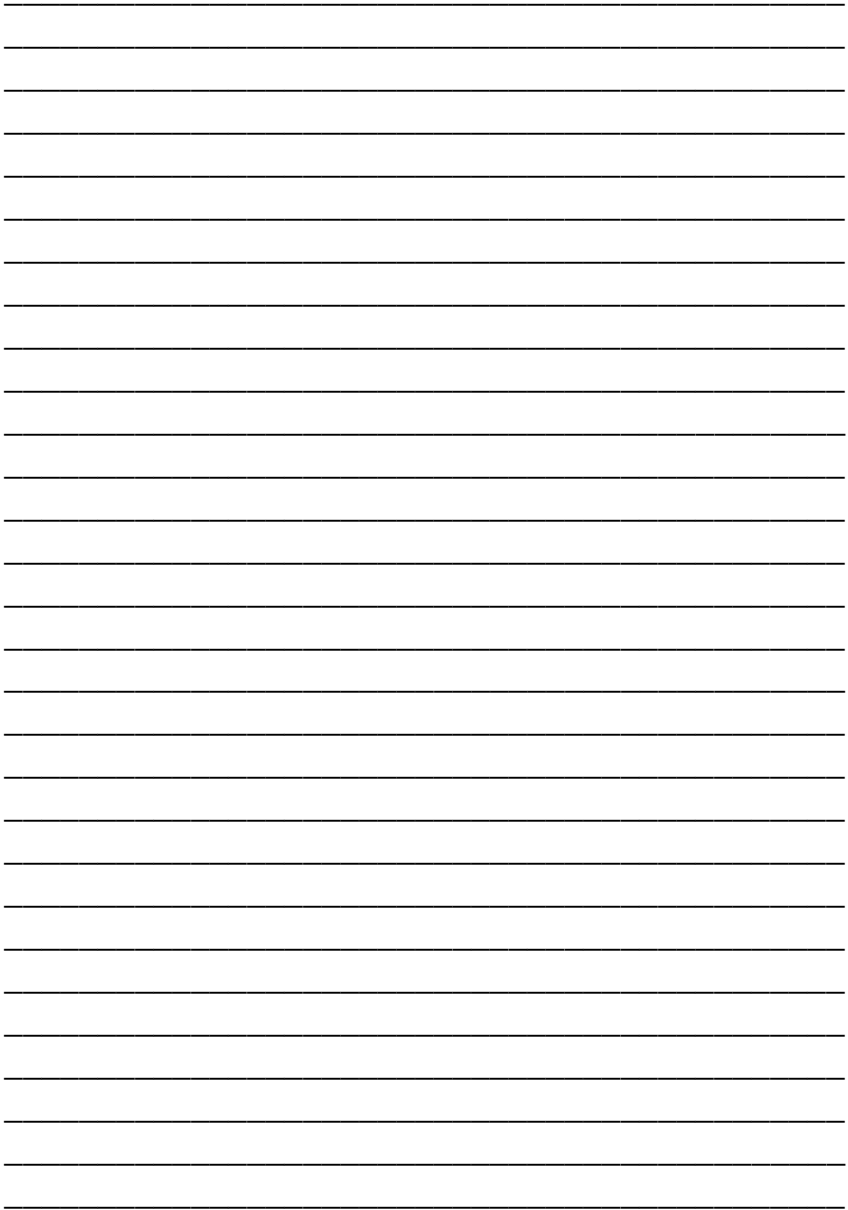
Трембіцький Анатолій Михайлович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля, член НТШ, УТ і НСКУ, Почесний краєзнавець України.

Юзич Юрій Петрович, історик, голова Наглядової ради Пласту – Національної Скаутської Організації.

ЗМІСТ

Вступне слово	3
<i>Сергій Собко</i> . Хто не знає історію – не має майбутнього	3
<i>Геннадій Ткачук</i> . Їхній подвиг пам'ятатимуть вічно	5
Доповіді	7
<i>Ігор Гирич</i> . Деякі термінологічні та інтерпретаційні проблеми Української революції 1917 – 1921 років	7
<i>Костянтин Завальнюк</i> . Другий зимовий похід і Вінниччина	18
<i>Анатолій Трембіцький</i> . Герой-подолянин Вадим Акаловський – учасник зимових походів Армії УНР	28
<i>Сергій Гальчак</i> . Мартиролог безсмертя	40
<i>Наталія Кузьмінець, Олена Стадник</i> . Участь Подільської групи у Другому зимовому поході	65
<i>Юрій Степанчук</i> . Місто Коростень у планах учасників Другого зимового походу Армії УНР	71
<i>Руслан Зелінський</i> . Літинський слід у трагедії Базару	76
<i>Володимир Барцьось, Владислав Карпенко,</i> <i>Роман Коваль, Юрій Юзич</i> . Розвідники-пластуни Грицького Погорілий та Іван Мамлай	82
<i>Володимир Барцьось</i> . Нові факти життя та чину отамана УНР і генерала УПА Івана Трейка	90
<i>Юрій Зінько, Олександр Кравчук</i> . Микола Кравець про події Української революції на Поділлі у 1920 році	107
<i>Володимир Лазаренко</i> . Пам'ять героїв Базару та відлуння більшовицької свідомості	116
<i>Анатолій Лисий</i> . Другий зимовий похід у висвітленні місцевої преси	120
Відомості про авторів	123

Наукове видання

РЕЙД У ВІЧНІСТЬ

**Матеріали Всеукраїнської науково-красзнавчої
конференції, приуроченої 100-річчю Другого зимового походу
Армії УНР**

Вінниця, 19 листопада 2021 р.

Видавець ПП Балюк І. Б.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006

Здано у виробництво 09.11.2021
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 8.
Друк офсетний. Наклад 100 прим. Зам. 00.
ПП Балюк І. Б.
Тел. / факс: (0432) 52-08-02
e-mail: balyk2@ukr.net